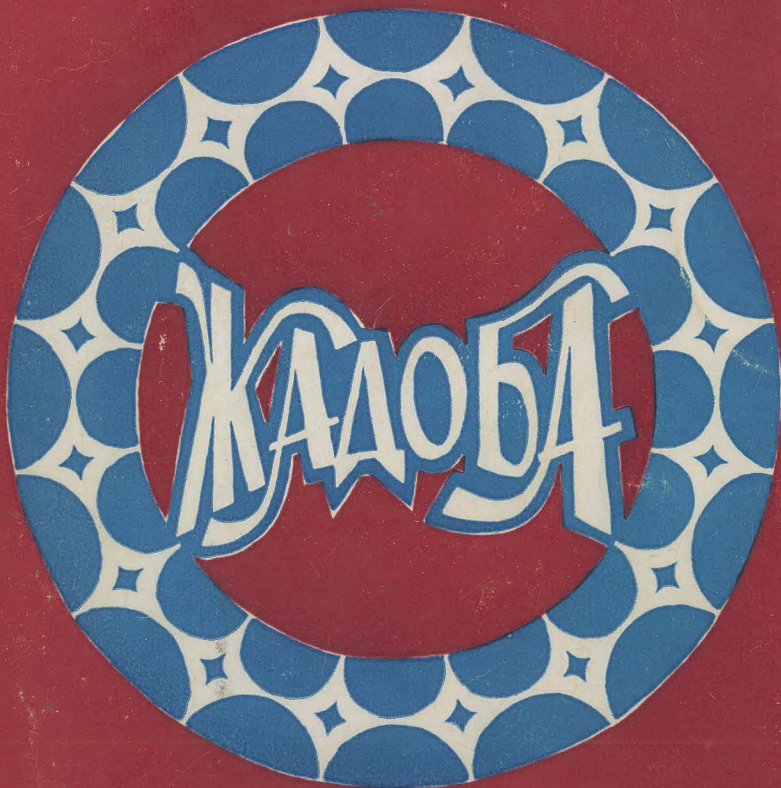

докія ґуменна

8.13

Гу 5 м

IVAN R. KOSTIUK
112 La CLEDE AVENUE
TRENTON 8, N. J.

Ж А Д О Б А

Doris Yuen

DOKIA HUMENNA

THE EAGERNESS

Tales

Ukrainian Writer's Association

S L O V O
NEW YORK

1959

IVAN R. KOSTIUK
112 La CLEDE AVENUE
TRENTON 8, N. J.

Д О К І Я Г У М Е Н Н А

Ж А Д О Б А

О п о в і д а н н я

diasporiana.org.ua

Об'єднання Українських Письменників
С Л О В О
Нью-Йорк
1959

БІБЛІОТЕКА ПЛАСТУ І РІДНОЇ ШКОЛИ
Курсні У.С.Л. і У.В.С. „Чортонолохи“
Філадельфія

Авторські права застережені
Copyright, 1959, by Dokia Humenna

Обкладинку виконав І. Кузьма

Printed by A. Orel, 363 Grove St., Perth Amboy, N. J

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

В цій книжці читач знайде чотири оповідання, об'єднані однією ідеєю. Правда, ця ідея — емансипація жінки — була нова у минулому столітті. Рівність жінки й чоловіка сьогодні вже dokonаний факт.

Але тільки формально. В невидних підгрунтах, у недоступних чужому оку інтер'єрах, у найтонших духових вібраціях без імени — точиться змаг. Патріархальний уклад наших днів не легко поступається своїми привідеями. Це ж так зрозуміло кочовикові Азії, що він — володар, купує й продає жінку, як річ! Це ж так чудово інтелектуалістові Європи — розвивати свої таланти, коли мізерія щоденного побутового топчача входить у „природні функції” жінки! Та от куповані рабині, добрі господині і музи навіть, і ті вже сьогодні хочуть розвивати свою неповторну особистість. Вони й розсаджують старий ковчег. Щабель за щаблем спинаються вони вгору, повертаючи відібрані колись у жінки високі позиції, вузлик за вузликом розплутують вони тенета, що ув'язнили жінку в патріархальній системі. І цей процес іде всіма дорогами, точиться у безко-

нечних варіантах, всіма плянами розвивається.

Оповідання написані на живому матеріалі під-советського життя до другої світової війни. Читач знайде тут образки туркменського родового ладу, ще майже незачеплених варварських звичаїв; колізію виховання дітей і хатнього затишку в родині київського науковця; природне дівоче бажання любити, ображене банальщиною й цинізмом модного стилю хамування (може підсвідомого реваншу за втрачені привілеї?). Все це — різні аспекти того самого процесу. І це — тільки скалочки в океані. Авторка певна, що кожен Читач і Читачка приточать свої власні асоціації й так розширять до безконечности рямці цієї книжки та знайдуть у ній правду, кожен свою для себе.

КАИТАРМА

Казанджик

Ні, це не фантазія! Не хтось інший, а це вона, Галина Терпило, студентка харківської школи мов Близького Сходу, отут у Туркменістані, на студентській практиці, і оце своєю власною персоною проживає другий день у містечку Казанджик. Ціла група їх приїхала з Харкова, спочатку в столицю Ашхабад, а там кожне дістало призначення до району. Галині припало їхати на захід від Ашхабаду, в бік Каспійського моря, і навіть не в оазу, як іншим практикантам, а просто в піски. Це ж уся ця країна, вся вона — піски Кара-Кум! Тільки на півдні, з'єднані тонким ланцюжком залізниці, квітнуть оази: Мерв, Каахка, Чарджуй... Але Галина дуже рада, що вона опинилася в справжній пустелі, де нема вже ні іригації, ні бавовникових плянтацій, ні виноградників і морелевих садів, а самі кочовики з верблюдами. Це ж Кара-Кум! Пустеля, де колись процвітав могутній Хорезм, велика цивілізація минулих тисячоліть, тепер засипана пісками...

Так, дивуючись сама з себе й з своєї живої дійсності, ішла Галина веселого блакитного ранку пустелею. Як тільки вийшла з Казанджика, так і сама розчинилась у густій синяві безоднього туркмен-

ського неба, згубилась у безмежжі пісків. Тільки могутній обис гірського хребта Кюрен-Даг, до якого вона вирушила, переконував її, що вона ще існує і що вона йде шукати якогось тут озера. Кажуть, там можна скупатись.

Довго й не йшла, як несподівано очам її явився круглий басейн із прозорою синьою водою — маленький казаночок, вмурований у підгір'я. Цей казанок віддзеркалював небесну півкулю й частину Кюрен-Дагу.

Галина вражено спинилась. І в цім вмурованім у грандіозну пустелю та не менш маєстатичні гори казанку вона зараз купатиметься? В цій прозоро-блакитній воді? Чи це міраж?

Втім, усе було реальне. Діти пірнали та плавали якимсь особливим способом, як жабки, — т у р к м е н д ж е (по-туркменському). Вона сама не гаялась і відчула на тілі бадьорливий, цілющий плюскіт сірчаної води. Цікаво, де ж це тут у пісках набралось стільки води? І хто тут вимурував цей басейн? Так, практика її вже почалася, не з книжок вичитує вона, а на власному тілі зазнає лікувальних властивостей знаменитої сірчаної води, що вибігає з гір і безперестань поповнює цей казаночок.

Зробивши перше відкриття і чудесно відсвіжившись у ньому, Галина йде шукати нових. Мета її — вибратися хоч на оцю найближчу гору й подивитися з неї, як виглядає внизу Кара-Кум. Йде та й іде Галина, теребкається й теребкається на гору, а

вона все ще десь далеко! Так можна й цілий день іти та не дійти! Вона лише на невеличкому підгір'ї, — голому, каменистому.

Оглянулася назад — і собі не повірила. Це вже так далеко вона відійшла й так високо вийшла? Містечко Казанджик лежало в ногах у неї сірою плямкою, ледве помітною в жовтих пісках пустелі. В мініятурному скупченні будинків виділявся, хіба, сірий ангар залізничного депа, а тоненької ниточки залізниці, що вилася під гірським хребтом, і не було помітно.

Зате просто під ногами в неї лежало блакитне око. Воно дивилось на Галину та казало: „Це ж я й є той самий казанджик, у якому ти купалася та що ти до нього вчора ввечері приїхала. Я — Казанджик!”

Це вже сьогодні друге відкриття.

З висоти Кюрен-Дагу видно, як сходяться білясті радіуси з пустелі до Казанджика. Це — верблюжачі стежки, караванні дороги. Звідси ж видно, як із гір біжать струмочки, не зібрані в басейн. Біжать вони й не добігають до туркменських юрт — о й, що густою сторожею, інколи розбігаючись по пустелі, обступили містечко. Це тут живуть й ом у д и , кочове туркменське плем'я.

А далі пішли відкриття за відкриттями.

Надивившись і накупавшись, Галина повертається до містечка, до школи, де вона мешкає. Одночасно з нею в шкільне подвір'я входить караван. П'ять завак-верблюдів гойдають на високих бо-

ках свою кладь. Багато караванів поять біля казанджіських водогонів своїх верблюдів, бо він стоїть якраз на караванному шляху. Але ці верблюди, видно, прийшли до кінця своєї подорожі.

Провідник каравану — к а р а в а н б а ш і — поставив на коліна цих задавак магією слова „ч о к ч о к”. Вибіг завідувач школи, Овез, і почав допомагати прибульцям стягати ковдри, якісь палиці й іншу незрозумілу кладь.

З передостаннього верблюда зійшла стара номадка, кольором і сухістю схожа на стручок перцю, що висів ціле літо на сонці. Номадка була висока й струнка, б у р у н д ж о к її був чорний у крапочку, маяв він довгим шалем на вітрі, а звідти визирало дві дівочі коси з карбованцями й брязкотельцями. А ще на ній був чорний жупан — ч а б и т — з повідгинуваними вишитими полами, прип'ятими срібними гудзями. Рукава були довгі з рядками срібних монет і дармовисиків. Зверху весь цей стрій вінчала червона хустка, пов'язана високим вузлом на голові — т а п и. На ногах у неї були яскраво-візерунчасті вовняні панчохи, достоту чобітки.

— Що це за ханша? — запитала Галина в Овеза. — Боже, яка велична!

— Це не ханша, це моя мати приїхала з пісків, — відповів Овез.

Галина дивилася, як вона велично сидить на скирті привезеного добра й дає синові аудієнцію. Справжня володарка пісків!

І ще приїхав із цим караваном якийсь стрункий юнак, зовсім іншої, не Овезової, породи, не йомуд, а мабуть т е к і н е ц ь. Він жваво допомагав розвантажувати.

Втім, на ньому не було нічого туркменського з одежі. Парусинові джэнджуристі чобітки, бавовняний білий бриль, що підкреслено відтінював красу смуглявого обличчя та палючих величезних очей. Ще через плече була перечеплена шкіряна військова пляншета для мап та олівців. Нічого туркменського.

Красень допомагав розвантажувати незрозумілу кладь і жваво перемовлявся з Овезовою дружиною, також учителькою.

Гюль-Овадан була сьогодні в дивній для Галини маскараді. Вчора Галина бачила її, звичайненьку кругленьку вчительку з вилицюватими щокками, у простенькому темному платтячку з білим комірчиком. Довгі коси спускалися по її плечах та на голові була туркменська тюбетейка — т а х' я, оздоблена сріблом.

А сьогодні її ледве впізнаєш у цій огрядній йомудянці, ніби вона щойно прийшла он із тієї юрти, що при дорозі. Шовковий по кісточки к о й н е к (сукня), а з-під нього визирає б а л а к (шаравари). Величезна г ю л ь я к а (шпилька) застібає комір, високим вузлом тапи. Тільки я ш м а к а не вистачає, а замість нього — легенький зелений шаль.

Жінки взялися ставити юрту, Овез і той стрункий сіли біля Галини й між собою щось по-туркменському говорили. Хай собі жінки працюють, це не чоловіча робота.

Дерев'яні палиці були розтягнені в ґратовану сітку, стара номадка встановила поріг. Потім з'явилися вовняні мотузки, ними позв'язували все, що треба, — і вийшов круглостінний кістяк майбутньої юрти. Довга доріжка-килим оперезала житло всередині. Дрючки, що досі лежали без діла, стали за стелю. А тоді все це вкрили товстою чорною повстю.

Ой була готова.

Елегантний юнак, що його звали Сагатом, сидів біля Галини, дивився на це напівпрезирливо, напівглузливо й казав до неї:

— Ти думаєш, що це дешева річ? За десять років така ой з'їдає п'ятсот кілограмів вовни, а від дощу чи від морозу однаково не рятує. Дешевше було б раз на ціле життя збудувати дім.

Але як тільки ой була готова, коли стара номадка та її невістка скінчили роботу, — Сагат зірвався на рівні ноги, десь узялося ще двоє юнаків, і вони налетіли на ой. Почепили до стелі якнайвище червону хустку й почалося змагання. З розгону вбігали в юрту — хто дістане. Після кількох невдалих наскоків хустину досяг Сагат.

От і входини справили.

От і в цьому подвір'ї є ой, як і в кожному казанджикському... Бо справжній туркмен спати в будинку не може, його щось давить.

Сагат

— Хто такий Сагат? Інструктор фізкультури? — питалася Галина в єдиного тут європейця, що його звали Петром Петровичем. Вони обідали разом у райвиконкомівській їдальні. — Ви — агроном? Що робити агрономові в Кара-Кумських пісках?

— Ви ставите найрізноманітніші питання, — з легким гумором відказав Петро Петрович. — Я навіть не знаю, на яке перше відповісти. Обидва — це велика тема, обидва — хвилюючо-цікаві. Про що вам перше розповісти?

— Розкажіть про Сагата. Він такий фантастично гарний! — також у доброму гуморі сказала Галина. — Я не уявляла, що може існувати в житті така запаморочлива краса, — додала останнє серйозно.

— Ви теж звернули увагу? — скинув на неї поглядом Петро Петрович. — Признаюсь, я думав, що то тільки мене одного вражає ця іранська, з стародавніх фресок узята краса, ці очі, як стиглі сливи... Стривайте, мені здається, що я зможу поєднати відповіді на ваші запитання. Якщо бажаєте, зайдімо до Овеза в ой, там напевно й Сагата знайдемо.

І справді, там біля юрти на кошмах і п а л а с а х (килимах) обідала Овезова сім'я, а з ними й Сагат.

Привіталися. Агроном запитав Сагата, коли вони поїдуть у піски. Сагат здивувався, повів своїми стиглими сливами. Хіба вони мають їхати разом і в одне місце?

— Я думаю, що ти сам не впораєшся, — закидав свою вудку агроном, — Це ж справа нова й для мене, не тільки для тебе.

Стрункий Сагат з природньою грацією в руках, махнувши волохатими віями, подивився на агронома своїми величезними з трохи скісним прорізом очима, підкинув свого дженджуристого капелюха й відповів:

— Чого ти так думаєш? То може для тебе нова, а я вчора з пісків приїхав. Був і без тебе!

— Ти сам не впораєшся! Цікаво було б знати, як? — допитувався агроном.

Сагат знову підкинув капелюха й, ловлячи його, почав:

— Ось так: я зайду до ч а р в о д а р а (скотаря) в ой, і мене будуть частувати чаєм. Я почну розмовляти про те, про се... Чи вистачає для отари води, чи добрі пасовиська цього року?..

„Ай! — скаже чарводар. — Колодязі попсовані, треба ремонту. Весною мало не вся худоба ви-

здихала, ожеледиця всі пасовиська вкрила. Це життя?”

— Розговорюся я, між іншим спитаю, чи думає він осідати. Не все ж покладатися на милість Аллаха. Розплодиться отар повні піски, — та й за один посушливий рік гине половина худоби. Це життя?

— А чарводар скаже мені:

„Хіба ти не знаєш, що чарва не може сидіти на одному місці? Весною ми гонимо свої отари туди, де зацвітають весняні трави, де є озера, дощові ями, калюжі. Там два з половиною місяці пробудемо. Висихають весняні трави, — ми стягаємо отари ближче до колодязів, там ще можна чотири місяці побути. На час окоту та стрижіння треба йти до пристановища. Восени знову йдеш на хороші пасовиська, щоб набралися на зиму ситі наші вівці...”

Сагат говорив, ліниво похитуючись, заплющивши очі, поважно, — немов це сам він — той чарва-скотар.

„Ну, а тоді, сам знаєш, наступають люті вітри, морози, ожеледиця. Якщо зостанешся на місці, — всі отари погинуть. Треба йти в гори. Таке наше життя! І там довго не пробудеш... Щотільки припече, — вівці гинуть від пошестей, треба йти на весняні пасовиська в піски.”

Сагат раптом відмінився, махнув віями:

— А я йому тоді скажу:

— Це все я дуже добре знаю. Але ж хіба не-

правда, що худоба гине й виснажується від самих переходів? А що, коли б ви для себе й для своїх отар побудували хороші й теплі постійні житла?

— Я знаю, що на це скаже чарва.

Знову Сагат зробився чарвою.

— А де ж ми візьмемо харчів для отар, коли кругом піски? Біда нас гонить. Хіба того року не вигинуло більше половини худоби? Врятувався тільки той, хто раніш вирушив у гори, на південь, у Персію.

— Тут я його й ошелешу.

„Наші піски можуть прогудувати п'ятнадцять мільйонів худоби, треба тільки вміло взятися до цього. Зимом, коли ніде й стеблини вхопити, можна так само легко прогудувати отари, як і літом...”

„Яку ти казку розповідаєш!” — розсміється неймовірний чарва.

„Не казка! Треба тільки, щоб ви самі цього захотіли: нема нічого простішого, як забезпечити себе на чотири місяці харчами, щоб не йти на південь.”

— За кордон? — ненароком вирвалось у Галіни.

— Хіба йомуд знає, що то закордон? Кочує собі та й годі, — відповів Сагат і, очевидно, вважаючи, що його розповідь цікавіша, провадив далі:

„А це зробити можна так: треба, щоб кожне селище — о б а — мало свою харчову базу й сіяло пшеницю, ячмінь, овес... Егеж, егеж, тут у вас у пісках!”

Агітатор-активіст! — мигнуло, нарешті в голові Галині. — Він уже й термінологію засвоїв таку саму, як у нас по селах на куткових зборах. Втім, уранці Галина бачила, як він із школярами робив справи з фізичної культури.

І як це — в пісках пшениця? Щоправда, в Кара-Кумських пісках засипано немало стародавніх міст із досконалою іригаційною системою, але ж коли то було, тисячі років тому. Тепер усі ті плодючі землі засипані пісками, пустеля наступає...

Галина, зайнята своїми думками, бачить тільки, як Сагат вимахує руками, розохочений, що його уважно слухають.

.... — Також треба сіяти кормові трави, силосувати зілля на зиму. Вже знаю, знаю що ви хочете сказати, — вода. Але ж весною ми маємо багато води, яка марно пропадає. Треба будувати підземні колодязі, збирати в підземні водозбори ту воду, що марно втікає десь через піски. І тоді не будуть приходити голодні місяці!

— Тоді чарводар мені скаже, що все це дуже добре, але кочовики не можуть цього зробити, вони дуже бідні. К я р и з и, артезіанські колодязі, п-с-с...

— От я й кажу, що сам чарводар не може цього зробити. Ось узавтра будуть збори, там обміркуємо, як це зробити...

Сагат так майстерно передавав увесь цей діалог, витягаючи його із своєї уяви, що Галина забула, де вона. Їй здавалося хвилинами, що вона присутня при цій розмові чарводара із Сагатом.

Але Сагат на цьому не закінчив. Він підвівся й почав мітингувати.

— Товариші! Йолдашлар! Тисячі років кочують наші діди й прадіди по цих степах та пісках, а й сьогодні нічим не змінився їх лад у господарюванні. В д а й х а н і в (селян) уже трактори завелися, а у нас у пісках що? Тридцять років отари розмножуються й плодяться вп'ятеро, а приходять один важкий рік і наших отар стає стільки, як було тридцять років тому. Так буде без кінця й краю! Треба осідати, мати запаси. Організуйте фуражні бази, сійте трави, заготовляйте на лихий час харчі... Гроші? Держава дає великі позики на колодязне та кяризне будівництво, а тим, хто буде сіяти, допоможе...

Сагат мітингував із таким патосом, наче перед ним справді було велике збирище чарводарів. Він навіть устав із коши.

Овез, агроном і Гюль-Овадан почали сміятися й плескати в долоні. Не сміялася тільки Овезова мати, яка нічого не тямляла по-московському, та Галина. Галина пильно дивилася на цього стрункого

туркмена, який щойно здавався гарним малюнком, немов би ілюстрацією до казок Шахразида.

Вранці він видавався їй таким, а тепер зовсім інакшим. Яюсь не в'язалася екзотична його зовнішність із цими словами, такими переговореними й утертими, сказала б Галина, хоч і в чужому їй, туркменському перелицюванні.

У Галини мимоволі вирвалося:

— Так ти — агітатор! А я думала, що фізкультурник!

Овез і Гюль-Овадан презирнулися між собою й знов усміхнулись.

— Ай, це в нього добровільне громадське навантаження, — відповіла за Сагат Гюль-Овадан. — Він був сам чабаном. Розкажи, Сагате, як ти заробляв собі жінку в бая.

Сагат зробив такий рух, неначе хотів перешкодити Гюль-Овадан вимовити ці слова. Але вже було пізно. Гюль-Овадан, хоч і знала, що Сагат не любить згадувати про цю сторінку в його житті, вже почала розказувати. Сагат, недбало граючи своєю лейтенантською жовтою шкіряною пляшетом, невдоволено теж слухав, інколи вставляючи слова.

Слухала й Галина, інколи поглядаючи на того, про кого розказувано.

Чи знає Галина, — говорила Гюль-Овадан, — в Туркменістані, щоб мати право на випас та воду, треба було мати жінку? А щоб оженитися, треба бу-

ло дати к а л и м за жінку, викупити її. А хто не може викупити, той мусить відробити у батька нареченої десять років. І от наш Сагат дев'ятох років пішов парубкувати до багатого чарводара-б а я. Відслужить десять років, а бай тоді віддасть йому дочку.

Це ж дійсно, як тисячі років тому, — думала Галина. — Це як біблійний Яків заробляв у Лабана Рахелю! — І знову іншими очима подивилася на Сагата.

— Сагат старався, — оповідала Гюль-Овадан, — годив господареві, а не раз і покривав свого майбутнього тестя перед владою. Звичайно, він не розумів, нащо було йому казати владі, що він пасе свою власну отару разом із тестевою. Нащо було казати, що господар його — не бай. Та він говорив те, що йому було наказано. Але якось приїхав хазяїн на пасовисько до Сагата й сказав: „Батрачком узяв за тебе сто карбованців. Ти повинен їх відробити.”

— Сагатові було п'ятнадцять років, він усе життя прожив у пісках, міняючи тільки пасовиська, за літо чотири-п'ять. Нема затурканіших у світі, як ч а б а н, ч о л у к (підпасич), та с у ч і (подавач води з колодязя). Отож Сагат відробляє й те, що батрачком стягнув за нього з господаря.

— Еге! Сагат пас далеко в пісках байські отари, а того й не знав, що господар уже взяв добрий калім за дочку й віддав її другому. І довідався Са-

гат про це аж через місяць. Пропало марно шість років тяжкої праці в пісках!

— І пішов скаржитися Сагат до радянської влади на батрачком, який тягне з бідного чабана гроші й не дає йому оженитися та стати чарводаром.

— Почекай, дай я розкажу, — перебив тут Сагат. — Коли я прийшов із скаргою до радянської влади на батрачком, — мене вже назад не пустили. „Ти — молодий хлопець, тобі треба вчитися! — сказав мені вусатий дядько з батрачкому. — От у нас підбралася ціла група молодих туркменських хлопців, і ми їх посилаємо до Тули. Тульський комсомол узяв над вами шефство, і через два-три роки ви повернетесь до Туркменії зовсім іншими людьми.”

— Я, звичайно, не дуже розумів, нащо це мене посилають до Тули, в невідомий край, до руських. Але я звик мандрувати, подітися мені було нікуди, — я й згодився.

Сагат обвів усіх присутніх волохатими очима. І вперше засміявся.

— Приїжджаємо ми на тульський вокзал, — зустрічають нас тульські комсомольці з червоними прапорами, з музикою. Почали нас підкидати. Ай, ми подумали, що нас б'ють, і як почали з ними розправлятися! Ми потім згоріли з сорому, коли нам розтлумачили, що це — високий вияв чести й пошани по-їхньому.

Сагат реготався найбільше за всіх. Галина нетерпляче хотіла чути, що було далі. Невже цей туркменський денді з елегантними рухами, цей просолий активіст-агітатор, — і є справді той затурканий чабан?

— Насамперед почали нас учити, як по-культурному поводитись. Перший місяць для мене це була мука. Вмиватися щодня? Купатися в лазні? Зуби чистити? З видельця їсти? Я не знав, що робити з цими видельцями, і ніхто з нас не знав. Наш вихователь сідав перед нами й показував, як їсти з видельця, як користатися ножем. Так і хочеться покласти всі ці штуки, а м'ясо брати просто руками, пальцями, які для цього й існують у людини. А то — наче чужою рукою орудуєш... Але потім ми полюбили чистоту, воду, фізкультуру.

— Тепер Сагат, де з'явиться, зараз починає всіх муштрувати, — перебив Овез. — Адже його ніхто не примушував сьогодні ранком із школярами робити вправи.

Справді, це чи не найбільше відкриття за сьогоднішній день, оцей Сагат.

К а з а н д ж і к с ь к и й с а д

Вони сиділи в міському казанджікському саду проти пишної клюмби з яскравими квітами, що ніби лежала в ногах фіялково-димчастих гір. Ще не смеркло, а горіла вже електрика й надавала цьому закинутому в Кара-Кумських пісках саду надзви-

чайної святковости. Галині не вірилось, що вона сидить поруч із цим красним Сагатом на ослоні, що зовсім близько з одної руки гори, а з другої — неозоре море пісків. Якщо вона зараз прокинеться, то виявиться, що це — лише сон.

Та ні ж бо! Вона сидить поруч із волохатооким Сагатом і розповідає йому про себе. Власне, вона відповідає на Сагатові розпитування, — чи є в неї хто близький, що вона робить, де живе. Як, невже в неї, крім матері, нема нікого?

— А нема! — довірливо відповідала Галина, сама дивуючись із своєї довірливости.

Але ж світ такий гарний, цей Сагат такий дитинно-довірливий сам, що й собі хочеться бути такою ж, як і він, веселою, щирою, наївною.

— Ти приїжджай до нас у Туркменістан зовсім жити, — сказав на це Сагат.

Але, подумавши, додав:

— Тільки в нас жінці часто буває важко. От у нас в Каахка́ був недавно випадок, що задушили жінку.

— Ой! Як? Чому?

— Вона їхала на курси до Ашхабаду й по дорозі її хтось задушив. Родичі підкупили за п'ятдесят карбованців одного чабана, бо вони хотіли її продати. Вона вже раз була продана, але повдвіла й вони хотіли продати її вдруге. А вона втекла

від них. От вони й помстилися за її свавільність. Та це було давніше, останнього часу такого вже не чути.

Сагата вона й не просила, він і сам їй розповідав про ці незрозумілі для неї туркменські жахи.

— А то був в Ашхабаді такий випадок: один хлопець познайомився з туркменською дівчиною, вона вчилася у педтехнікумі. Вони так любили одне одного, що поженилися. Одного разу він приходить додому й каже, що його переводять на працю в Чарджуй, а отже й вона має збиратися з ним їхати.

— Я поїду, — каже дівчина, — але мені ще два місяці залишилося до закінчення педтехнікуму.

— Не говори дурниць! — каже чоловік. — Я поїду, а ти тут будеш гуляти з іншими?

— Я ж тебе кохаю!

— Е, жінка ніколи не встоїть. Їй багато не треба. Раз поклич на вечірку, трохи дай вина — і вона вже твоя.

— Я тебе кохаю, я на жадну вечірку не піду.

— Ай, жінка без чоловіка — кінь без гнзудечки! Ти їдеш?

— Ні, не їду!

— Я ще раз питаю, — ти їдеш?

— Сказала тобі, — не поїду!

— Ти їдеш?

— Ні!

Він вийняв револьвера й тут таки застрелив її. На суді він сказав: „Хай мене краще засудять, а щоб моя жінка була моя жінка.”

Галина ахнула. Дівчину застрелено за те, що хотіла вчитися. Таке презирливе ставлення до жінки, таке недовір'я! А що вчинив би Сагат на місці того несамовитого? Хіба він вірно зробив?

— Буває так, що людина йде на все, — невизначно й ухильно відповів Сагат. — Людина тоді сама себе не пам'ятає.

Галині здалося, що сам Сагат не дуже засуджує того ревнивого чоловіка, і вона трохи боязко глянула на Сагата. Він сидів у невимушеній позі, граціозно звисивши руку на бильці осла. „Ні!” — сама себе заспокоїла Галина, тим більше, що Сагат почав розповідати нову історію.

— Одного разу я з моїм приятелем підмовили дружину нашого спільного товариша, щоб ішла вчитися. Їй було лише сімнадцять років. Вона хоче, а чоловік її не пускає. Він боїться показати перед нами свою відсталість, — то що він робить? Ми виходимо з хати, а він щипає її, аж крутить. Ми й побачили. Взяли ми тоді його в роботу: в газету написали, товариський суд над ним учинили. А чи то зле, коли жінка вчиться? Хай вчиться, це дуже добре, я ще й сам послав би...

— Ой, я тобі розкажу, — згадав тут Сагат. —

Мою одну родичку послали були на курси активісток. Так ти знаєш, Галю, ми її обдурили. Вона не хотіла їхати, а я кажу: „Поїдь на два дні, там більше не треба.” Вона й поїхала, а там треба три місяці бути. То вона зразу хотіла повернутися, а потім втяглася... Тепер на зборах виступає. Оце недавно організувала зліт делегаток Каахкінського району... Нам таких жінок треба, письменних і активних. Їх у нас мало й їх у нас цінять...

Він подивився на Галину, щось собі подумав і додав:

— От якби й ти переїхала до Туркменістану, то й тобі знайшлося б зразу повно роботи.

Галина не активістка, на жаль, але в цю мить їй теж на хвилину здалося, що непогано було б тут жити. Де ж іще таке ультрамаринове, без жадної хмаринки, небо? Подобалась їй ця країна контрастів. Удень спека доходить до ста ступнів, а вночі без кожуха й ковдри не обійдешся. Навколо пустеля, а в ній оці плодючі оази з пишними та смачними своїми дарами: винограду ще ніколи такого ароматичного не їла, як тепер в Ашхабаді. Чарджуйські дині, пишуть історики, подавалися на золотих тарцях до столу французьких королів. І дині варті того. Біблійний лад кочових пастуших племен — і оцей активіст Сагат, якому й досі не знаєш, яку ціну скласти. Все таке відмінне, своєрідне й заманливо цікаве.

А хіба тут, у Казанджіку, здавалося б, у закінутому містечку серед пустелі, хіба нема тут тієї

своєрідної краси, що назавжди відкладається в пам'яті дорогоцінними самоцвітами? Он іде йомудянка в довгому одязі й несе на голові мису з ч у р е к о м (коржем). Хіба вона не виступає, як біблійна ізраїльтянка, маючи на вітрі своїм довгим синім б у р у н д ж о к о м (довге полотнище, яким задраповуються туркменки)?

Воно було б чудово тут жити і може таке й станеться, коли вона закінчить школу сходознавства. Це не буде раніш, як за рік, а може й два.

І Галина з чистим серцем обіцяє Сагатові, що приїде до Туркменістану через рік.

— Невідмінно! — палко додає вона, згадавши ще й той чудовий одяг туркменок, якого тут у Казанджіку нема, а в Ашхабаді надивилася доскочу. Кожна туркменка видавалася їй парф'янською чи навіть хетською царицею, що зійшла із старовинних барельєфів і ходить по ашхабадських вулицях. Довгий койнек із самотканого цупкого малинового шовку, рясновито оздоблений вишивками та срібними прикрасами, а на голові — високий циліндричний стрій, що робить туркменку ще стрункішою.

Сагат пильно, немов перевіряючи її щирість, довго дивиться на неї.

А Галині от-от зривається з уст запитати де-що в Сагата, тільки не знає, з чого почати. Це ж, може справді, текінки зберегли, передаючи з покоління в покоління, той стиль одяжі, що панував у

цих краях за часів парфянського царства, що його столиця Неса лежить руїною біля Ашхабаду? Може ця Парфа дала назву Персія, так само, як друга, стародавнє царство Аріяна, дало назву Іран? Всі ці царства колись входили до складу могутнього Хорезму, що володів просторами, де тепер пустеля Кзил-Кум, пустеля Кара-Кум, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан, Афганістан, північна Персія... Основою Хорезму були різні масагетські племена, а між ними дахи, даки... які тепер зберегли свою назву у вигляді т е к е. Але ж гети й даки були також і біля Чорного моря, даки — предки сучасних румунів... От, якби щось довідатися в Сагата! Може збереглися які легенди?

— Чи ти текінець? — хоче вона почати ось із чого, але в цю хвилину їй перешкоджено.

— Сагате! Шукаю тебе скрізь уже дві години! — згукнув ще здалека Петро Петрович, агроном. — Завтра їдемо в піски. Ти їдеш до Узун-Су поїздом, а я в протилежний бік. Чи не хочете з нами проїхатись? — звернувся він і до Галини. — Це вам було б корисно.

— З охотою! — ентузіястично скрикнула Галина. — Чи мене відпустять тільки?

Вона ж прикріплена до статистичного відділу райвиконкому.

— Ну, ясно! — заспокоїв агроном. — Я вже переговорив. Можете їхати зо мною, чи з Сагатом. — Безперечно, з Сагатом, — не роздумуючи,

казала Галина. — Він мені багато дечого роз'яснить.

Ч а р в а

На маленькій станції Узун-Су, просто серед пустелі, вони зійшли з поїзду. По один бік розстелилися піски Кара-Кум, а по другий ніби зовсім близько здіймався суворий хребет Кюрен-Даг.

До підніжжя Кюрен-Дагу купками поприпадали туркменські юрти. Дві, три... А там он трошки більше. А он там ген далі здійсмається пил від отар. Верблюди ніби зовсім близько, а насправді дуже далеко, пасуться, байдужі до всього світу. Де їхні господарі? Чи вони — панівні істоти в цьому неозорому сіро-жовтому під синім круглим склом неба, байдужному пейзажі?

Сагат повів оком туди, де найбільше юрт, і сказав:

— Оце туди нам треба йти. Ти зйдеш зі мною? — дбайливо запитав він.

— О! — сказала тільки Галина, але з такою інтонацією, що Сагат відразу заспокоївся.

— Так тоді все гаразд! Зо мною не бійся. Ми, туркмени, не потерпимо, щоб приставали до жінок. У нас і пальцем доторкнутись до жінки не можна.

Галина хотіла образитись, мовляв, вона й сама себе може обстояти і ніколя в захисниках не ма-

ла потреби. Але у всій поведінці Сагатовій було стільки цнотливого, інтуїтивно-шляхетного, а заразом і наївного, що Галині здалося, — вона такими словами його самого образить. І вона промовчала.

Дивна річ, вона весь час думала про нього. Багато дечого в його манерах здавалося їй смішним і наївним, не по літах дитинячим, особливо запозичена з Тули культура. Але одночасно яка сила, — незаймана й непочата, — скільки відданости й пристрасти вкладає він у свою справу. Як палко повстає він проти дикости й варварства туркменського родового ладу!

Навіть їй він, розлючено хвилюючись, доводить, як це по-скотинячому — ніколи не вмивати, не купати своїх дітей, ніколи не передягати їх у чисту сорочку. Сліпих багато серед туркменів? А як же їм не бути сліпими, коли мати родить дитину просто в пісок, у ямку, а загортає в найгірші ганчірки, які знайдуться в ой, бо так велить звичай? Звісно, пісок і бруд потрапляють немовляті в очка і воно сліпне або стає трахомним. А що туркменка знає? Вона знає тільки ганчірку в зуби!

При цьому Сагат згрібає рукою свою сорочку на грудях і рве її до рота, несамовито скалячись, хапає зубами шовкове полотно, наче хоче роздерти. Це він перекривляє туркменку з я ш м а к о м. Родове право — а д а т — забороняє туркменці ходити з відкритим обличчям, уста вона повинна закривати шматком матерії, що зветься яшмак. Цей яшмак став символом поневолення жінки

в туркменському побуті, і всякий, хто мислить себе передовою людиною, — ворог яшмака.

Потім тихо, сумно Сагат додає:

— Некультурний ще наш нарід! Зовсім дикун. Туркмен ще в колисці.

— То як, Галю, надумалася ти зостатися в Туркменістані? — перериває хід Галининих думок Сагат і дивиться на неї своїми волохатими очима.

Але запитання це було поставлене надто пізно. Вони підійшли вже до селища і через хвилину увійшли в крайню ой.

Там на чільному місці в ханській позі напівлежав сам патріярх, — сивий огрядний йомуд, — і по-східньому спокійно та поважно запросив гостей сідати.

Ані чим не виказав він ні здивування, ні цікавості.

В кутку сиділа немічна, спаралізована стара, поколискуючи колиску шворочкою, прив'язаною до ноги. В другому кутку, наприході, сиділа напочіпки невістка, закрита яшмаком, очі додолу — як годиться туркменці перед старшими та чужими. Еге, Сагат вірно копіював, або краще сказати, шаржував...

Сагат і Галина не принесли в ой ніякого поживавлення, а навпаки, самі зразу ж всмокталися в тягучо-монотонну атмосферу, що в ній проходить

життя кочовиків. Люди вперше бачаться, знайомляться, знаходять спільних знайомих, спільну тему, — але говорять так: знехотя перекидаючись словами, наче все це вже переговорене тисячу разів.

Ця манера приймати гостей, правда, цілком відповідала температурі в ой. Бо, мабуть, жвавіше не можна було б говорити в цій задусі.

Нічого не залишалось, як пити г е о к - ч а й (зелений чай).

Але чого ця молода жінка так боязко поводитьсь? Безшумно навспинячки входить вона й виходить, сидить і боїться вимовити слово. Старий її не помічає. Стара до неї говорить, — а вона з винуватим виглядом їй щось відшепче. До своєї дитини вона також говорить пошепки, озираючись, чи ніхто на неї не звертає уваги за таку сміливість. Входить друга, молода дівчина, вони жваво, але також пошепки перемовляються й озираються на старого.

Щось завинила ця жінка, чи нелюба вона тут?

Галина не знала ще, що це — звичайний детал патріархального родового побуту. Невістка, взята в сім'ю — чи то куплена за калим, чи силою приведена, ясирна, вхоплена в грабіжному наскоку — невістка почуває себе найбезправнішим членом кочової сім'ї. Коли вона стане така стара, як її свекруха, — вона вже не затулятиме рота яшмаком, вона матиме право говорити з усіма. Тільки тоді. Але вона ніколи не стане така, як свекор — з владно насупленим поглядом, ліниво-гідними рухами, хан-

ською позою.

Еге, багато дечого Галина не знала, й Сагатові довелось її вчити.

Ось на килимі з невмирущими барвами, але засипаному піском і пилом, невістка в яшмаку поставила велику миску ч а л у, або по-нашому верблюжого кислого молока. Спека вже спала, сплескується жвавіша розмова, Сагат уже зачепив за живе душу чарводара. Всі їли чал, чалу було дуже багато.

Але при мисці була тільки одна ложка. З ложки сьорбнув спочатку сам Хан-Кулі, потім ложка за рангом перейшла до сина, потім до Сагата, далі до Галини, а вже за нею й до малих. Жінки не їли в цьому гурті. Потім черга знову приходила до Хан-Кулі.

Галина казала, що вона зовсім-зовсім не хоче їсти.

— Їж! — штовхнув її легенько Сагат. — Їж, а то Хан-Кулі буде гніватись, подумає, що ти гребуєш. Попробуй ще раз і досить.

— Та я вже напилася чаю, я не хочу їсти, — жалібно просилася Галина.

Вона була дитиною зовсім іншого світу й це відразу вилазило наверх.

— Сьорбни! Він подумає, що ти — ворог, як не хочеш у нього їсти. Негарно...

Це була така прикра хвилина! Кажуть, що коли

гість не хоче їсти разом із господарями, то тому гостеві нема місця в туркменській господі. Галина ладна вже краще піти геть.

Та Хан-Кулі з усією поважністю удав, що нічого не помічає. Він вшановує гостей, чим може.

Сагат шепоче:

— Зіпрись на подушку, а то ти наче чогось боїшся. Негарно так!

І сам Хан-Кулі просить почувати себе вільно, — бо ж вони у нього в гостях. Якби що, він трупом ляже, а не дасть скривдити тих, що в нього гостюють.

Все це переказує Сагат Галині, і вона не знає, чи то таке східне перебільшення для вияву гостинності, чи й справді існує якась реальна небезпека. Може басмачі — повстанці цих пустель? Так їх же вже нема, басмачі ліквідовані, як писали давно в газетах.

Надходить ніч. Хан-Кулі власноручно виносить із ой дві величезні ковдри і вмотує гостей від стихій. А стихії ці — малярійні комарі, що налітають із гірських ущелин, потім вітер із пилом, потім люта холоднеча, така сама нещадна, як і денна спека.

Вдячність до гостинного Хан-Кулі перемішувалась у Галининому самопочутті із соромом. Еге, невдячниця! Її треба лаяти, і зовсім не варта вона того, щоб із нею так панькались... Треба ж було

хоч трошки сьорбнути, треба було...

Снився їй а л а м а н. Учасники аламану, збройного нападу на осілих сусідів, молодці на конях, чвалом налітають на мирне село, палять і грабують, хапають збіжжя, одержу й головним чином людей. Жінок, які потім стають ясирними в кочових юртах. А потім аламани зробилися басмачами...

Але прокинулась уранці, від лоскоти сонячного променя, — нічого такого не діялося, тільки грубий шар пилу лежав на кошмі, на ковдрі, вкрив голу, забрався в ніс, хрустів на зубах. Холодна ніч переходила в пекельний день.

Величні й суворі, без сліду рослинности, гори зносилися над нею...

В а х, в а х...

— Ну як, Галю? Чи ти надумалася зостатися в Туркменістані? — питався Сагат, коли вони за два дні поверталися до полустанку Узун-Су з підгір'я Кюрен-Дагу.

Сагат уже зробив свою справу в тутешніх місцях, зібрав навіть збори кочовиків і, очевидно, говорив їм те саме, що й на кошмі в Овеза.

Галина мов не чула запитання. Вона була вся під вражінням баченого.

Так ось він, гордий чарва, давній кочовий за-

войовник, воїн-аламан, тисячолітній володар пісків, гроза караванів і сусідів-рільників, персів та узбеків! Цей аламан ще до недавніх часів (може за молодости Хан-Кулі) був найпочеснішою справою туркменських кочових племен. Хто з юнаків не побував в аламані, того й поважати не було за що. Зате честь і слава молодцям-аламанам, що повертаються з захопленою здобиччю, хлібом, багатством та ясиром.

Тепер це звичайні пастухи у величезних баранячих шапках, виразно монгольського типу, з повільними рухами, з первісним кочовим патріархальним укладом. Сагат щойно з обуренням їй розповідав, що йомуди в цих юртах помирають навіть з корости, бо лікуватися не вміють. Дуже популярне лікування, коли кий мулли пройдеться по спині хворого. А ще більше допомагають плювки мулли. Мулла читає над хворим молитву, а слину спльовує в чашку. Потім ту святу слину, наснажену молитвами, дають пити хворому... Це дуже певні ліки. Та й не диво захворіти, коли ой, — це не тільки житло, це й комора, де зберігається все, що має кочовик. Тут і сплять, тут і вовна, й борошно, і відра, й мотузки, бурдюки, к у м г а н и (глеку), шкури свіжі та давні, — ну, чисто все... І ще й з презирством ставляться до осілих хліборобів, вважають себе зверхниками, а їх своїми слугами! Але справді, яка непочата етнічна сила!

Так думала Галина й не чула Сагатого запитання. Треба буде запитати ще в нього про басмачів...

А Сагат каже:

— Хочеш, їдь на район! Я тебе влаштую на роботу, де ти забажаєш, в мене скрізь є приятелі. Там будеш працювати, туди-сюди, а потім... А коли хочеш, то й я поїду на район. Хочеш, поїдемо в Каахка́ або в Керкі...

Оце добре! Туркменська гостинність поширюється до того, що не тільки влаштовують на працю, а ще й їдуть у те саме місце!?

— Чого ж це й ти туди пойдеш? — простодушно запитала вона.

— Я там буду працювати, — відповів Сагат. — Мене скрізь візьмуть, бо в мене голова міцна. Ти побачиш, який я в усіх питаннях грамотний...

— Сагате, — перевела Галина на те, що її цікавило в цю хвилину. — Сагате, а тут басмачів нема?

— Нічого не бійся! — відповів Сагат. — Туркменська честь охороняє в нас гостя.

— То є?

Сагат заперечливо покрутив головою.

— Нічого не бійся, як ти зо мною! Я сам був червоноармійцем у тому туркменському полку, що зловив у пісках ватажка басмачів, Джунаїд-Хана, ще й був поранений я тоді... Ти знаєш, в Каахка́ живе моя мама, і не треба буде наймати мешкання. Ну, що, погоджуєшся?

Галина сторопіла. Що це він таке говорить?

Мама, мешкання? Яюсь трудно було звикнути до шляхів, якими йшла думка Сагата.

— То погоджуешся, Галю? — не терпів зволікання Сагат.

— Але скажи мені, Сагате, чому й ти поїдеш до Каахка і при чому тут мешкання? — тороплено запитала Галя.

— Не хочеш? — зовсім добродушно погодився Сагат. — То будем жити на різних мешканнях. В тебе буде своє, а в мене своє. Б о л ь е р м і? (га-разд?).

Отакої!

Замість відповіді, Галя розреготалася, й Сагат раптом зів'яв, зажурився.

— Вах, вах, якби в мене було десять тисяч... — сумно промовив він.

— Щоб ти з ними зробив? — бездумно запитала Галя, бо й сама вона розгубилася. Забувшись, вона навіть зупинилася серед пісків і пильно подивилася на Сагата. Неясні переддумки клубочилися в ній, а викликав їх цей красень.

— Е, що б я зробив! Я об'їхав би багато-багато світу, заїхав би в якийсь глухий куток на Кавказі. Кавказька людина не хитра, не глузлива. Руська глузлива, а кавказька ні...

— А потім?

— А потім я знайшов би там дівчину, яка ніде

не була, нічого не бачила, нічого не знає, — ну, зовсім темна! Привіз би її в Ашхабад, перевиховав, навчив би грамоти й оженився б.

Галина вже знов сміється від щирого серця.

Перевиховав би! А де ж Сагат — найде на Кавказі такий глухий закуток? Та ще щоб дівчина була темна й неписьменна. А що, як на Кавказі всі дівчата вчаться? Але, власне, якщо він шукає конче неписьменної, то він же може туркменку знайти собі.

— Е, — презирливо поморщився Сагат, — туркменки всі брудні, хіба ти сьогодні не бачила?

Галина аж розсердилась на це.

— Он як!

Йй було образливо чомусь за туркменських жінок, що дістали таку презирливу оцінку з уст цього Сагата.

— Он мені мама знайшла була одну туркменку. „Сагате, — каже, — тобі вже час женитись.” Десь вона знайшла дівчину й підговорила її приймати. А ту дівчину видали малою за старого й той помер. Побула вона два тижні, подивився я на неї.. „Одвези її назад, мамо!” — кажу... Вах, вах, нещасливий я!..

Хоч Галині й образливо було, що цей денді пісків так мєнджує жінкою, як товаром, але одночасно несподівано для себе вона відкрила, що навіть його вади йй подобаються. „Вах, вах, нещасливий Сагат!”

Еге, Галина вже тепер дещо розуміє. А тому вона прикинулася зовсім наївною.

— От, біда! І як же б мені тобі допомогти?

Сагат у знеможі крутив свого сніжнобілого капелюха.

— От, яка ти недогадлива! Ми, туркмени, ніколи не говоримо просто. Все кажемо, тільки одного слова не доказуємо. Ти сама повинна здогадатися, яке останнє слово.

Д в а ш л я х и й т р е т і й

Звичайно, що при такій розмові вони й не помітили, як дійшли до полустанку Узун-Су. Вони зайшли в гості до сім'ї залізничників, бо на поїзд треба було ще довгенько почекати.

Протилежно до стриманої й поважної гостинності в господі Хан-Кулі, гостинність залізничників була інтимна й весела. Не було того гнітючого родового рангу ані сліду. Жінки й не думали закривати свого обличчя. Вони без тіні покори розмовляють, розпитують, трошки іронічно посміхаються на адресу хлопчаків, що повилазили на насип у своїх волохатих тельпеках (шапках) і тягнуть старовинної туркменської пісні, неначе старі. Ці залізничниці — господиня хати й її сусідка, молода дівчина — так само обвішані сріблом, як і жіноцтво в пісках, але які вони незалежні!

У господині є двоє дівчаток, старшій двана-

дцять років. Одна зветься „Сорок сувоїв шовку”, а друга — „Сорок верблюдів”. Це мати, жартуючи, так називає своїх дівчат. Такий калим вони їй принесуть. Дівчатка весело ображаються. Ви бачили таку маму-жартівницю? Хіба тепер калим дозволений?

„Сорок сувоїв шовку” і „Сорок верблюдів” виносять на подвір'я палас, але господиня думає, що в кімнаті буде таки краще.

І справді, в кімнаті далеко краще, ніж в ой. Це кажуть гості, каже господиня, що вже ніколи не вернеться в ой, каже „Сорок сувоїв шовку”. „Сорок верблюдів” зовсім не знає ой, вона тут і народилась.

За „Сорока верблюдами” й „Сорока сувоями шовку” демонструють свою безтурботність і хлопчачки. Йомудські т е л ь п е к и розплескані й безформні, — а з-під них визирають блискучі перлазуби, сяють веселі очі на прегарних обличчях.

— Отаким підласичем-чолук і я колись був, — каже Сагат.

І Галина ще з більшою цікавістю почала роздивлятися на хлопчаків. Усе, що стосувалося Сагата, так її цікавило, що вона, здавалося, тільки цим і жила.

Надто був він екзотичний і надто...

Хлопчачки мали на головах довгі чуби, що спускалися льоконами аж на плечі.

— Моя мама, як я малим був, завивала мені цей чуб. У нас такий звичай: хлопець носить кіски, аж поки не оженився. А потім я пішов у піски пас-ти отари. На цілі місяці йдеш... Давали нам верблю-да, барило на воду, кожушину, чайника — і живеш так місяцями, роками серед моря піску. Людей не бачиш і не чуєш, хібащо хазяїн приїде вряди-годи. Так і кочуєш довкола колодязів та дощових ям...

Сьогоднішня розмова по дорозі до полустан-ку зовсім позбавила Галину рівноваги. Сагат же безтурботно сидів, попивав геок-чай, розповідав про своє чабанське життя, потім щось швидко гово-рив по-туркменському з жінками, так швидко, що Галина не могла второпати. І жінки брали в обидві руки товсті русяві Галинині коси й прицмокували. П-сс-с...

Галина тривожно поглядала то на годинника, то на сонце. Здається, незабаром буде поїзд, еге, Сагате? Але туркменський звичай каже: ніде не по-спішати. Перед ними два чайники, дві п і я л и (чашки без ручок) із сушеним урюком (морелями). Сагат і не думає кінчати чаєпиття. Ай!..

І Галина вчиться звичаю. Адже ж було їй від Сагата за те, що вона так необачно відмовилася їсти в Хан-Кулі!

Так вони просиділи годин зо дві за чаєм, до-сиділися, аж поки їх почастували бараниною, й по-чули, як плавко щось прогуркотіло насипом.

Галина вибігла надвір. Пасажирський поїзд,

що спиняється тут на дві хвилини, плавко й гордо проплив у далечинь. Нічого не лишилося, як сидіти й чекати нового поїзду.

Ах, Сагат зробив це навмисне!

— А що, сподобалось тобі в туркменів? — запитав він, коли вони вийшли надвір. — Ти можеш жити тут не один день, а один і два роки, — і вони будуть тебе шанувати, бо ти — гість...

Ось воно що! Сагат продемонстрував туркменську гостинність. А як же вони доберуться сьогодні до Казанджіка? Може вантажним поїздом пощастить дістатися?

— Будете ночувати в нас, бо сьогодні вже ніякого поїзду не буде, — сказала господиня.

Галині й Сагатові нічого більш не лишалось, як піти вздовж залізниці й продовжити серед пісків пустелі ту розмову, що почалася в казанджідському саду. Власне, ця розмова й на людях не припинялася, провадилася вона очима, без слів. Адже погляди часом бувають красномовніші за слова.

Коли вони пройшли мовчки кроків з п'ятдесят, Галина порушила мовчанку:

— Про що задумався, Сагате?

— Про тебе. Ти, напевно, маєш чоловіка?

— Я? Ні, не маю.

— А чому ж ти не хочеш зоставатися в Турк-

меністані?

— Я приїду...

— А ти не їдь!

— Ну і чому?

— Яка ти недогадлива! — сказав знеможено Сагат. — Як так, то я вже скажу. Ми з тобою поже- нимось.

Галина аж спинилась. Ще ніколи вона не була в подібній ситуації. Пустеля, віч-на-віч із людиною, що про її існування кілька днів тому навіть не за- підозрювала. Разюча невідповідність їх двох. І про- те... мусить бути ця розмова.

Галина спробувала апелювати до Сагатого глузду.

— Чому ти так раптом зважився на такий від- повідальний крок? Адже ж ти мене зовсім не зна- єш. Ми пару днів тому познайомились. Я тебе та- кож зовсім не знаю.

— Я тебе знаю! — вперто й рішуче сказав Са- гат. — Я на тебе роздивлявся цілих три дні. Ти — не хитра. Ти вся, — як у мене на долоні. Я хоч і мало знаю грамоти, а от зразу бачу людину. Як вона бу- де поводитись, — наперед угадаю. Ну, Галю, вирі- шуй...

— Про це треба подумати...

Що могла інше сказати Галина, як вона й досі ще не знала, чи їй приймати в жарт цю розмову, чи й справді подумати.

— Знаєш, у туркменів є приповідка: було два чоловіки, їм треба було перейти море. Один думав-думав, і не перейшов. А другий не думав — і перейшов!

Не бажаючи уподібнюватися до того, хто довго думав, Галина мало була не сказала: „Я подумала вже тоді, як уперше тебе побачила біля Овезової ой.” Але Сагат, із властивою йому інтуїцією, перехопив це признання. Він уже мрійно казав:

— Поїдемо в Каахка, там садів багато. Там розкіш жити — будемо їсти кури, яйця, масло, виноград і дині. А як захочемо повеселитися — накупимо вина, в мене е д у т а р (музичний інструмент), замкнемося в себе в хаті й будемо самі гуляти. О! Я знаю багато пісень — і перських, і азербайджанських, і туркменських...

Наче з надхмар'я впала в болото Галина. Ах, краще б Сагат не говорив так! Хіба він не бачить, як Галя зів'яла, посмутніла, аж сльози виступили з очей у неї? І вона взяла за щось серйозне оце смішне женихання нашвидкуручспеченого активіста, що вже гордує такими, як сам? І вона щойно мало не призналася цьому пустому красневі, що він їй так подобається? „Кури, яйця, масло”? Ах, Галино, сміхотворні ці розмови! Хіба ти не бачиш, що з ним треба говорити особливою мовою, бо твоєї він не розуміє?

Йому, звичайно, важко перескочити із своїх чабансько-родових, варварських понять у коло ев-

ропейських ідей, але... але при чому ж тут Галина?

— От що, Сагат, — обережно сказала вона, боячись, щоб він інтуїтивно не перехопив знову її думок. Адже вона так образливо й презирливо про нього подумала. — Я... знаєш, чого я боюся? Я боюся...

— Ти нічого не бійся! — вставив урочисто Сагат.

— Я боюся, що не зможу жити так, як ти малюєш. „Кури, вино, замкнутися...” І більш нічого? Якщо я не буду рости й учитися, то мені життя таке неміле. Це мірка не для мене.

Думка її була значно повніша, але вона не сказала всього. Однаково, він не зрозуміє. По закінченні школи сходознавства вона мріє вступити до аспірантури. Хіба це супутник для неї?

— Галю, — каже Сагат, поки вона так думає. — Це дуже добре, що ти грамотна. Як ми будемо жити в Каахка, ти вчитимеш мене арифметики й російської мови, ти мене будеш підтягати, щоб я став добре грамотний. А через рік мене пошлють вчитися до Москви тому, що я добре справляюся з роботою, але мало вчений. Я вже про все подумав, ти не дивись, що я мало вчений. Ні? — подивився він на Галину. — Добре, я поїду вчитися до Харкова.

Та хто ж це йде поруч із Галиною? Якої треба сильної особистості, якої душевної сили, щоб із такою легкістю вгадувати думки співрозмовця. І поруч із цим орлиним ширянням...

Поки вона так думає, Сагат розповідає:

— У мене є товариш, який оженився з росіянкою, що мала вищу освіту. Вона його так підтягнула, що він із нічого став прокурором республіки. Тепер, коли вони сваряться, то вона каже: „Ах ти, чортів туркмен! Я з тебе людину зробила, я тебе з порошу витріпала. Мовчи мені!” Хочеш так?

Он куди він думкою залетів!

— А є ще один — він також одружився з росіянкою, з Ньюскою. Він шофер. Раз недавно я йду в Ашхабаді, Ньюска сидить на порозі коло дому. „Як справи, Ньюско?” — „Та от обід готовий, чай готовий, Мереда дожидаю з роботи...” хочеш, Галю, я шофером стану?!

...а поруч із орлиним ширянням — дитячий розум, — думає Галина.

— Знаєш, у мене є така мрія: десь зникнути з Туркменістану на п'ять років, а потім приїхати — п-с-с-с! — великою птицею! Всі будуть казати: „Хто це такий значний приїхав?” — „Це ж Сагат Анна!” — „Невже це Сагат Анна? П-с-с, який же він став гарний і розумний!” І всі будуть приходити та дивитися на мене.

Розмовляючи про всякі такі чудні речі, вони вже далеко зайшли в піски. Сонце світило своїми останніми променями просто ввічі. Галина, саме розігналась розповідати, що вона українка, а не росіянка, і що отой білий пухкий хліб, який їдять в Ашхабаді, то з України хліб, — як ненароком оступи-

лася з вузької стежки й опинилася в кущах с а к с а у л у та колючки. Сагатові довелося подати їй руку, щоб вона якось звідти могла вибратися.

— А! — тільки сказала Галина.

Їй здалося, що земля розступилася під нею, і вона, запаморочена, полетіла в якісь чарівні безодні.

— Ах, у мене половина крові пересохло! — промовив Сагат, і вони всю дорогу назад ішли мовчки, мов перелякані, мов присоромлені.

Недалеко від насипу, коли вже зовсім смеркло, він узяв Галину за руку, але як тільки вони вийшли в зону електричного світла, Сагат, мов злодій, висмикнув свою руку.

І тому що Галина подивилася на нього, він, виправдуючись, пробурмотів:

— Мені так чогось соромно... Коли я бачу, що хтось торкається до жінки, то мені зразу хочеться того бити.

Це була та хвилина, коли Галина сама себе питала: „Що таке? Невже я закохалась у Сагата? Невже він найлюбіший мені за все на світі? Коли ж це сталось? Ні, ні, адже ж він хотів би, щоб я стала для нього „Нюскою"! Так, так, не зважаючи ні на що, — він мені наймиліший за все на світі. Все в ньому любе, навіть оті дитячі розмови. Адже ж він уже пройшов величезний шлях від байського чабана до сьогоднішнього Сагата, неville ж я не до-

поможу йому рости далі, коли він — моє щастя? Все ж, — як це зо мною трапилось, що я закохалася?

Але все ж вона ще сама собі не вірила. Ні, він тільки частина всього цього туркменського антуражу, який вона завзялась зрозуміти, це її практика.

Як дійшли вони до полустанку й сіли на лавочці, Галина лукаво запитала:

— Слухай, Сагате, а хто буде на базар ходити, коли ми житимемо в Каахка? Я на це не матиму часу. Якщо ти думаєш, що я тебе дождатиму з обідом, як Нюска, то щоб ти знав, — цього не буде.

— Хто? Якщо ти будеш служити, а я буду вільний, то я, а як ти будеш дома, то ти. Але ми обое будемо працювати, і нам наварять... Ах, ти про ці дрібниці не думай! Ти кажи краще, чи згодна зостатися?

Ну, й Сагат! Він напрочуд легко все схоплює. Та він зовсім не нижче за неї стоїть, тільки що дуже своерідний. І чого сердитися за „Нюску”?

— Хочеш, я тобі розповім про мою роботу, і ти побачиш, чи можна її проміняти на хатне господарство. Я її люблю.

І Галина, намагаючись включитися в Сагатів своерідний стиль, почала з давно вже наготовленого питання:

— Скажи мені, ти з племені теке?

— Ні, аліелі, — недбало відповів на таке мало-значне для нього питання Сагат.

Галинин плян дальшої розповіді провалився. Але нічого. Аліелінці також нащадки якоїсь надзвичайно гарної й витонченої галузі людства, що в довгих тисячоліттях удосконалення дійшла до сучасности з незмивною печаттю природньої грації. Сагат і сам не знає, що може він нащадок якоїсь занепакої шляхетної верстви.

— Так отже, слухай! Оці піски колись були всі такі, як твоя Каахка. Кругом зеленіли сади, росли хліба, цвів бавовник. Все це було зрошуване досконалою іригаційною системою. Було тут дуже багато міст і палаців, може навіть сотні. І все це було знищене, поруйноване, як прийшла навала Чінгіс-Хана: міста спалені, іригація засипана пісками. Ця навала потім і нас, Україну, зруйнувала, але ви були найперші. Десять років боровся Хорезм, — так звалася та держава, що тут існувала, — проти монгольських орд Чінгіс-Хана і кінчилося тим, що монголи наказали зрівняти з землею столицю Хорезму Ургенч та засіяти там ячмінь. Щоб і сліду не було.

Але глянувши на Сагата, Галина побачила, що в нього заплющені очі і сам він відхилився на спинку ослону, наче спить.

— Ти спиш? — розчаровано протягнула вона і потрясла його за рукав.

— Говори, говори, я слухаю! Що не треба, я минаю, а що треба, кладу собі в голову.

— Так от же слухай далі! Ця Чінгіс-Ханова на-

вала була найбільшою з усіх, але перед нею цілими тисячоліттями хвиля за хвилею насувалися монгольські й тюркські племена з півночі. Проти них ото й побудовані були ті численні фортеці-міста, щоб оборонитись від тих навал. В боротьбі й схрещуванні з ними в степах Середньої Азії створювалися нові народи, які були предками туркменів та інших тепер відомих нам, як наприклад, узбеки... Але ця держава, Хорезм, то розростаючись у величезну імперію, то занепадаючи й розламуючись на кілька менших держав, проіснувала понад тисячу років і мала великі зв'язки з усім світом, мала високу цивілізацію, промисли, торгівлю, науку. Досить сказати, що це тут у твоїх краях народився основоположник одної великої релігії Заратустра. І знаєш, хто були засновники Хорезму? Скитські племена, які тут звалися масагетами, саками, даками, тохарами... Теке — це і є колишні даки. І знаєш, — вони, ці скити, були численним народом не тільки в Середній Азії, а й в Європі. Їх західня гілка, європейські скити, це мої прапредки, бо вони, як розповідають численні історичні джерела, жили над Чорним морем, на Дніпрі, між Карпатами й Кавказом. От бачиш, як переплітається наша історія! А треті наші родичі, це в Закавказзі, де тепер Туреччина, — там існувала колись імперія хеттів...

Галина, безсовісно втративши всяке почуття міри, забралася в такі абстракції, що Сагаг спокійно перебив її:

— Тепер, Галю, я тобі даю два шляхи. Вибирай, який хочеш. Перший шлях ти знаєш. Їдь ти в

Каахка і там живи у моєї мами. Приїду я в Ашхабад, подам заяву, щоб мене звільнили, й приїду в Каахка. Другий шлях — ти собі кінчай свої справи в Харкові, а я тобі писатиму листи. І в листах я буду писати в кожному: „Приїжджай негайно! Приїжджай негайно!” Я ж — даю тобі слово — тут ні на кого й не гляну. Коли ти зберешся їхати, я тобі пришлю телеграму та гроші на дорогу й вийду на станцію тебе зустрічати.

Сагатові, видко, дуже подобалась оця процедура з листами, телеграмами й зустріччю, бо він ще й додав:

— Не приїдеш ти одного дня, — я вийду другого. Не приїдеш другого — вийду третього дня. І так буду виходити, поки ти приїдеш. Больер-мі? Вибирай перший шлях.

— Ну, больер, а що скаже твоя мама, коли я приїду до неї? Добридень, я ваша родичка! Це ж негарно! Ні, я хочу, Сагате, бути на своєму місці й мати свою путь. Мені здається, що краще вибирати другий шлях. Я закінчу школу й тоді приїду.

— Я знаю, ти не приїдеш, — похмуро відповів Сагат.

— Коли я даю слово?

— Ти краще не їдь! Чого тобі треба в Харкові? Там у тебе муж є?

— Чудна ти людина! То гаразд, я зараз не поїду, а через два місяці все таки поїду, бо мені треба.

— А хочеш, х а н у м (жінко), я тобі дам ще й третій шлях, — говорить Сагат.

Який можна ще й третій шлях придумати в такій ситуації?

— Тільки цей шлях негарний.

— Ну, ну?

— Я покину все й ти кидай усе. Завтра їде поїзд на Ашхабад, ми сідаймо й їдьмо. В Ашхабаді я маю гарних знайомих, там є кімната й ліжка. Я скажу, що загубив гроші й вернувся...

О, Галино, отямся! Що ти робиш? З ким ти сидиш?

Вона — збентежена, ображена — рвучко встала. Сльози клубком підступили їй до гора.

— Як ти маєш таке мені казати, то прощай! Не треба жадних розмов.

Галинині важкі переживання

Всі мешканці полустанку спали на пласкому даху.

Всі спали, одна тільки Галина цілу ніч не могла заснути від хвилювання.

Чи могла вона, гуляючи у неділю вранці по Казанджіку, купаючись у блакитному басейні, де віддзеркалюються гори, — чи могла вона здумати,

що з нею таке трапиться у четвер? Щоб хтось їй міг сказати такі слова ятручі!?

Два вороги билися в ній. Один обурений, гнівний, казав: „Ха-ха, дорожня пригода! Пекуча образа, яку треба випалити з серця сміхом і зневагою. Ні, Галино, узавтра — обгородися високим і колючим муром. Ти йому скажеш, еге, ти його висмієш, щоб йому не кортіло більш нікого так ображати!”

А в ушах дзвеніло:

— Ах, у мене половина крові пересохла! Це я вже цілу ніч не буду спати...

Авжеж, він цілу ніч не буде спати! Сагат хропе!

Галина прислухалась. Ну, певно! Яке йому діло, що вона плаче від образи, що вона про нього цілу ніч думає, що вона?.. чому чарівна п'янка їм заступила їй тверезу, спокійну думку?

Не спить Галина. Перевертається, а в голові невідступні, настирливі думки, — що взавтра буде? А Сагат спить! Хто ж це з таким присвистом хропе? І це після того, як Сагат держав її руку в своїй, як цілував її коси? Це після того, як вони, врешті, урочисто, серйозно дали одне одному слово?

А так, вони дали слово! Як вона, розгнівана, встала, він ухопив її за руку і з силою посадив. Не можна ж так гарячитися! Він же сам сказав, що цей шлях негарний, і сам він такого не хоче.

— Краще зробимо так, щоб нам у яку яму не

впасти. Коли будемо хапатися, то десь по дорозі невідмінно яма буде. А нам треба міцно все уладнати, щоб наш союз нічого не боявся. Ідь ти, голубко, до себе, — я тут буду своє діло робити. Влаштувай усе так, щоб ти могла на весні сюди приїхати.

І оце він із таким присвистом хропе?

Заснути. Узавтра будь-що — тікати. Чарівна імла розвіється.

І так, крізь безсонну ніч, Галина не могла розв'язати своїх пекучих гіркот.

А Сагат гірко пострікнув її вранці. Як вона могла спати в таку ніч?

Та неправда! Вона не спала. Вона ані хвилини не спала! Навпаки, вона чула — Сагат хропів!

— Вчора в мене половина крові висохла, — похмуро казав Сагат, — а ти могла спати. Я підходив удосвіта й дивився. Ти спала! Як ти могла спати в таку ніч? А я все думав, усе передумав уже, я вже уявив собі, як то ми збудуємо вдвох спільне життя...

Сагатові важкі переживання

Сину племені аліелі! Для чого тобі чужинка з золотими косами? У всіх чужинок глузливі очі. Вони зрадливі, вередливі, вибагливі, їх треба дуже просити. Хіба ти не знайдеш собі жадної з туркменських племен?

Ні, не може туркмен, що виліз із бруду, знов лізти в нього. Всі мої товариші поженилися з чужинками, а мама знайшла мені туркменку під яшмаком. І вона й двох слів не вміє зв'язати. І я сказав: „Мамо, відішли її назад!”

Ах, якби ми приїхали з Галею в Каахка! Всі люди збіглися б на неї дивитися. Я навчив би її добре по-туркменському розмовляти, вона вдягла б койнек і тапи — всі подумали б, що вона туркменка. А потім ми поїдемо до Харкова. Уберемося дуже гарно й вийдем на вулицю гуляти. Ми вберемось найкраще за всіх, і вся вулиця на нас оглядатиметься. Хто це йде, такий пишний? А, це Галя із своїм чоловіком!

Ех, біда мені, горе мені! Вах, вах! Хочу я дружину вірну знайти, не знайду. Гризуть мене ці думки день і ніч...

Дівчино з золотими косами! Чи ти не одуриш мене? Чи ти не дуриш мене тепер? Сьогодні ти всміхаєшся туркменові, а вчора я сам бачив, як ти до агронома всміхалася. П-с-с! Так ідуть удвох та сміються! Вах, вах, поїде вона й не вернеться!

У нас, у туркменів, знаєш, що є якась гарантія. Молоду привозять до молодого, т о й (бенкет) справляють. А тоді молода побуде в молодого тижнів зо два, після того їде на рік додому. Тоді вже є гарантія. А так — де доказ?

Я ходив по твоєму саду,

*Квіти розпускаються,
Вах, вах!*

*Ти, когана, моему серцю
Горя завдаєш,
Вах, вах!*

*Тепер світ мені важкий,
Як човен із камінням,
Вах, вах!*

Так сумно співав Сагат, коли вони поверталися поїздом до Казанджіка.

В е р а н д а

Вони вже обходили весь Казанджік. Побували біля басейна, в саду, перебрели рейками вздовж Казанджіка, — і ні до чого не могли домовитися. Та й до чого було домоворюватися, коли Галина вже вибрала собі шлях? Верталися потомлені, мовчазні.

Вже смеркало, сине шатро над пустелею спустило свої прозорі серпанки на землю, а само потемнішало.

Відколи з'явилася юрта в шкільному дворі, то Овез і Гюль-Овадан не ночують у хаті. Гюль-Овадан сказала, що як Галина хоче, то вона може розташуватися в їх кімнаті, бо перші ночі Галина спала в клубній залі. Кімната Гюль-Овадан була майже без меблів, але зате всю стіну обвивав килим, на стінах висіли візерунчасті вовняні курджу-

ми, торби, чували. На підлозі теж був розісланий суцільний килим.

Приємно й затишно було в такій кімнаті. А ще коли тримати в думці, що все це дорогецінне, бо туркменські килими вважаються за найкращі в світі. Туркменки знають секрет рослинних барв, які ніколи не блякнуть і не линяють. Що старіший килим, то він дорожчий, тому ті нові килими, що призначені на продаж, спочатку виваляють добре в порохах, а тоді вже везуть продавати.

Але Галині було не до цього. Вона стала така розгублена, що навіть не пам'ятала, де поділа свою торбинку. Довго шукали її удвох із Сагатом, навіть стару матір розбудили — торбинка лежала собі нишком у кімнаті. Потім Сагатові захотілося води й почали шукати чашку. Знайшли піялу, потім ходили до водогону пити. Галина дбайливо поставила піялу на вікні, тут не розіб'ється.

Вони сиділи на веранді, яка виходила на вулицю. Не до снання було й не до кінця розмові.

Галина думала, що Сагат на неї сердиться.

— Галю, ти на мене не гніваєшся за те, що я тебе вчора поцілував? Ой, ти не знаєш, як я себе лаяв за те, що взяв тебе за руку. От, нахаба! — лаю себе. Треба було попоросити дозволу. Наш туркменський звичай забороняє до дівчини й доторкнутися, бо цим ти її вводиш у неславу. Тоді таку дівчину вважають за легковажну.

— То я, по-твойому, легковажна?

— Хто тебе знає? Ти — чудна. В нас коли слово даєш — все можна. А в вас як — не знаю, не збагну. Ти сьогодні сміялася до агронома за обідом. Ти теж хитра!

— Сагате, невже це щось значить, на твій погляд?

Галина так розреготалася, що Сагат від сорому захотів, щоб ті його слова ніколи й не вилітали.

Загублений контакт знову вступив у силу. Такий контакт, який краде хвилини й години, як найпевніший злодій — непомітно. Галину знову поняла чарівна імла, крізь яку все здається надзвичайно гарним, а Сагат забув, що треба просити дозволу поцілувати.

— Твої уста солодкі, як мед!

Через яку хвилину Сагат каже:

— Мені шкода, що в мене нема такої пружинки.

— Якої?

— Такої пружинки, що схотів, натиснув — і ти малесенька. Така малесенька, що тебе можна в коробочку від сірників сховати. Я тоді коробочку поклав би в кишеню й пішов би далеко-далеко в піски. Знов натиснув пружинку — і знов ти така, як тепер. І так було б, як я захочу. Схотів — велика, схотів — маленька, знов можна тебе сховати в коробочку.

Жива й велика Галина, якої ніяк у коробочку не вкладеш, аж усміхнулась. Заклятий ворог яшмака мріє про необмежену владу над річчю-жінкою.

— Ах! — стиснув Сагат руку Галині, аж хруснула. — Вчора ти мені половину крові висушила, а сьогодні всю. Ти чого знущаєшся з мене? Як любиш — не їдь! Коли любиш мене, — я тобі дам отруту пити, і ти повинна випити. Ти знаєш, що я тобі нічого лихого не заподію, бо люблю. Що ж ти робиш зі мною?

— Що ж я роблю? Ти ж сам бачиш, що я тобі нічого не роблю. Я лечу в сонячних просторах, сонце випромінює музику, — ти чуєш?

— Ти чуєш? Я тебе не пускаю нікуди!

— Ти чуєш? В мені все співає, і музика переливається через вінця, затоплює світ. Ти чуєш?

Але Сагат страждав. Сагат стогнав, Сагат скрипів зубами, він скаженів, що в нього саме тепер нема нагана.

Галина чемно відсунулась.

— То й що б ти з ним зробив? — з легким гумором запитала вона, бо не бачила причини, задля якої потрібен був би наган.

— Я пішов би під суд! Я б тебе вбив. Хай мене тоді судять. Ні, я вбив би тебе, а тоді себе.

Бідний Сагат! Він не знав, як у душі регочеться дівчина із цих страшних погроз. Чи вже ж такі Сагат стріляв би в неї, коли б у нього був наган? За

що? За те, що він її любить? — І вона навіть не вдумувалася в ці слова. Сагат без сильного образу не може...

Щоб якось утихомирити його, Галина простягла руку й провела пальцями по голові. А що це за шрамчик тут? Давно хотіла спитати... — Це слід від кулі, — каже Сагат, — був поранений в бою з Джунаїд-Ханом.

Галина дуже зацікавилась. Ні, Сагат повинен більше їй розповісти. Хто такий Джунаїд-Хан і чого туркмени з туркменами билися?

— Бо Джунаїд-Хан був володарем пісків до недавнього часу й не допускав радянській владі тут установитися. Він був такий сильний, що скільки не посилали червоноармійських полків на боротьбу з ним, то вони або гинули, або поверталися ні з чим. Бо не туркмен не може пробратися в пустелю. Аж тоді червона армія створила спеціальний туркменський полк, що не побоявся пройти в серце Кара-Кумів, що знає всі таємниці пустелі, де знайти воду, де які криївки є. Туркмен не боїться денної спеки і нічного холоду, витримує спрагу. І аж наш туркменський полк зліквідував басмачів. А то ще й досі нічого не могли б зробити руські з Джунаїд-Ханом і не посміли б показати носа сюди.

— І ти також був у тому полку?

— Ясно!

— І тобі не шкода було вбивати своїх братів туркменів?

— Нас у червоній армії вчили, що ми повинні бити ворогів радянської влади.

Навіть у газетах писалося більше, ніж знає цей тульського хову активіст, — думає собі Галина. — Басмацький рух, що виник під час революції під проводом ватажка Джунаїд-Хана, хотів повернути Туркменістанові незалежність, зробити його таким, як був до царського завоювання років сімдесят тому. Хтозна, зрештою, — ще далі думає вона, — що краще, чи варварський патріярхат, чи радянський стандарт, що кладе свій остогидлий штамп на всі своєрідності різних народів... Але якби сюди не могла показати носа радянська влада, то й Галина ніколи б не могла мріяти, щоб побачити Середню Азію... та відпочити душею від остогидлого на Україні стандарту... Хто зна...

— А як же в пустелі жити? — допитується далі Галина. — Що ж там можна їсти?

Сагат не помічає, що може вона навмисне відводить його думки в інше річище, він дуже охоче їй розповідає.

— Ти, ханум, не знаєш ще нічого з нашого життя. Таж у пісках живе сто тридцять тисяч к у м л і (людей пісків). Кумлі отаборюються в т а к и р а х — таких собі майданах на кілька кілометрів завдовжки й завширшки. Грунт там рівний, як дзеркало води, а твердий такий, що дзвенить під кінськими копитами. Коли натрапиш на такий такир, то бачиш довкола нього у бганках піщаних барханів, у піщаних косах такиру десятки кочових ой.

Правда, так зразу їх і не знайдеш серед різноманітних кучугур і звивів, пісків і барханів...

Галина відчуває, що й вона вже хоче там бути.

— Вах, шкода, що ти не бачила наших такирів на весні, — як завжди, ловить її думку Сагат. — Ти б ніколи не захотіла звідси поїхати. Весною під час злив у такирах збирається чимало води. І тоді вони подібні до озер. Вода згодом висихає, стікає по рівчаках у піски, і тоді такир заростає пишною травою. Ах, щоб ти побачила на весні кара-кумський степ, коли все сяє такими ніжними, яскравими барвами, коли всюди повно запашних квітів...

— У пустелі?

— Тоді нема пустелі, де такир. Птаство не знаходить собі кращого місця, як цей урочистий т о й пахощів, квітів, сонця, блакиті й озер. Аби вода, у нас би все росло й множилось. Але вода втікає в піски, все за день висихає, зникає, такир стає твердий, як паркет...

Галина заслухалася. Вона настільки замріялася, що знов прихилилася до грудей Сагатових і сидить у них, як у гніздечку. Вона не помічає, що Сагат тратить рівновагу й пам'ять, а очутилась лише тоді, як Сагат із залізною силою оповиває круг неї руки. Та щось вражає його в виразі її лица. Він випускає її й деякий час мовчить, схиливши голову.

Раптом він каже:

— Я тебе буду зараз бити!

— Що за дурниці?

Галина не вірить своїм ушам. Що з ним сталося?

— Ти не уявляєш, що ти зо мною зробила...
Нащо так мучиш?

Галина мовчки відсунулась.

— Я зроблю тобі так, що взавтра весь Казанджік буде з тебе сміятись!

Чи він збожеволів?

Галина зміряла його презирливим поглядом і холодно запитала:

— Що ж ти можеш мені зробити? І за що? З тебе будуть сміятися, а не з мене!

— Я зараз кину тебе на землю й буду бити, топтати ногами і бити, щоб ти кричала на весь Казанджік.

Галина поривчасто схоплюється і скутим гіркою образою голосом згорда кидає:

— Мене ніхто ніколи не бив, і якщо я дала тобі слово для того, щоб ти мене бив... то я його... забираю назад!

Вона, не глянувши більше на Сагата, іде через увесь двір до кімнати.

Гордо йде вона, а сама тремтить. Коли б не

знала, що він дивиться їй услід, вона бігом побігла б. Але треба дотримати спокійного вигляду, а то він подумає, що вона його боїться. Чи не біжить за нею цей навіжений? Коли б тільки до кімнати дійти, а там уже не страшно. Чому двері з веранди замкнені?

Зуби в неї цокотили від страху.

Обдурене почуття гіркою оскомою смоктало й бралось клубами їдкою диму. Цей дим її задушить! От і скінчилася ефемера, як щезають квіти в пустелі. Допуститися до того, щоб хтось тобі сказав: „Поб'ю”?! Боже мій, я ж сама винна! Хіба він першого дня не сказав, що він на все здатний? То він ніби про товаришів розповідав, а останнього слова не доказував.

Галина в п'ятні енергійно збиралася в дорогу. Запихала жужмом у валізку свої не які там речі, — рушника, мило, ковдру. Коли б не ніч, вона б зараз пішла на станцію, аби не бути в одному місці із цим страховищем. Поїде в Ашхабад, нехай її пошлють деінде.

Ах, не треба було з групою розлучатися, треба було їхати з ними в Мервський район. Нічого б тоді з нею не трапилось. Була певна себе! Так тобі й треба!

Поклала вона голову на валізку і, не роздягаючись, зіщулилася під вікном на т а х т і (помості для спання). Вирішила дождити світанку. Єдиний вихід. Але вдосвіта ноги її тут не буде, в

цьому проклятому Казанджіку.

Тут у кімнаті все таки вона в безпеці. Ха-ха!
„Як я тобі дам отруту, — ти повинна випити! Коли я кохаю, — ти повинна мені вірити!”

А час спливав неймовірно довго, і вона ніяк не могла заснути.

К і м н а т а

Коли Сагат заспокоївся, він відчув страшенну спрагу. Тихо підвівся й пішов до водогону в подвір'я. Ці чужинки такі глузливі! Вона — п-сс-с! — як цариця пішла, не оглянулася навіть. А він сидів тут і плакав! А він через неї поспішався, навіть зборів не провів, як слід, в околиці Узун-Су... Е, біляві жінки! Як вона не хоче підтвердити своєї обіцянки, то нема віри...

Аж коло самого водогону згадав він, що Галина на вікні поставила піялу. Сагат вернувся, підійшов до розчиненого вікна й заглянув. Невже вона може в таку ніч спати?

Місяць кидає проміння просто на Галину. Вона мирно спить, трохи розтуливши уста.

Сагат простяг руку через вікно, доторкнувся до її голови, погладив волосся, це пишне золоте волосся, що так далеко завело Сагата.

— Ти спиш, Галю?

Галина розплющила очі. Хто це стоїть у вікні над нею? Сагат? Чого йому треба?

— Я там плакав, а ти спиш?

Та Галина мовчала. Вона поклала собі на все відповідати мовчанкою, а вранці зникнути. Так вона обміркувала.

— Галю, цього ніколи більш не буде. Забудь і прости! Це був перший і останній раз.

Мовчанка.

— Галю, чого ж ти спиш одягнена?

Павза.

— Не бійся нічого, роздягайся, вкривайся, — шепотів Сагат, не відходячи від вікна.

А що Галина уперто мовчала, то й він уперто стояв біля вікна.

І таки діждався, що Галина сказала:

— Іди собі звідси, Сагате! Гірко мені тебе бачити.

— Галю!

— Щоб ти мене намірявся бити?

Сагат стояв у позі розкаяного грішника, приклякнувши до лутки чолом. Раптом, зіпершись обома руками об підвіконня, він спритним рухом опинився в кімнаті.

Галина зірвалася, як пружина.

— Я буду кричати!

— Що ж я тобі роблю? Не бійся мене, сядь! Ти можеш навіть роздягтися — я тебе й пальцем не зачеплю.

Ні, тепер Галина не ляже, вона сяде й буде сидіти, поки не розвидниться.

І Сагат теж буде сидіти, поки не доб'ється миру.

Сидять вони і мовчать. Вона щось сказала?

— Хто тебе пустить? — відповів Сагат. — Ми разом поїдемо. Дурненька, чого ти злякалася? Я тільки посиджу. Запевняю тебе — вже більш такий не буду. Але так було б краще...

— Як?

Сагат мовчить.

— Та збagni ж ти, Сагате! — палко заговорила Галина. — Коли ти хочеш, щоб я була твоя дружина, отже, ти мене поважаєш. А з дівчиною так поводяться, коли її зовсім не поважають. Поважаєш мене?

— Поважаю. Ну? — вичікувально відповів Сагат.

— Віриш мені, що де я не буду — з тобою, чи без тебе — скрізь пам'ятатиму моє слово тобі? Віриш?

— Гарзд! — радісно всміхнувся Сагат. — Хай

буде по-твойому! — Зідхнув. — Так ти на мене не сердишся?

— Иди спи...

Це „іди” було вже зовсім інше. На радощах Сагат схопився на рівні ноги й так само несподівано, як ускочив, вискочив через вікно.

— Лягай, укривайся, нічого не бійся!

Втім, він ще щось згадав і на якусь хвилинку затримався. А та хвилинка була необмірена, чи довга, чи коротка, — невідомо. Розвиднялось, як вона скінчилася.

Авжеж, вони помирилися! Дівчина пересердилася. А на ранок, уже готова в путь, Галина знайшла Сагата і розбудила його від солодкого сну.

— Сагате, так ми їдемо сьогодні, чи ні?

Г у р а г а н

Річ у тому, що Сагат і Галина умовилися поїхати в гості до Сагатових братів у гори. Там на те-нардитових промислах працюють два брати Сагатових, Джома й Аман.

Вантажна машина, що приходила до Казанджіка з промислів щодня, мала вирушити о десятій годині. Сагат попередив Галину, щоб вона закутувалася добре, бо поки в гори в'їдуть, їхатимуть довгенько пісками.

— Пощо, це ж недалеко? — питала Галина.

— Слухай мене, — сказав тільки Сагат.

І Галина мусіла слухати.

В одноманітному степу де-не-де росли колючка та рогатий саксаул. Ні на чому оку спинитись.

— То — пожива для верблюдів, — зневажливо сказав Сагат. — Але тут має рости овес, пшениця, ячмінь...

Втім, щодалі відходила машина від Казанджика, то величніша картина відкривалася Галининим очам. Вона ще такого в житті не бачила й не уявляла.

Довкола них зносилися піщані горби, бархани, побрижені химерними візерунками. Жадної спокійної лінії не здибало око, а втім — усе спокійне, тихе, мов кам'яне.

Здавалося, що то море розбушувалося, розвернуло безодні, піднесло вали, гребенясті гори вод спадають у ці безодні й зринають ще вище. Море бушує — і так застигло, закам'яніло.

А над усім — аквамаринова небесна півкуля, без єдиної хмарини.

— Невже справді вліті тут не буває дощу? — питає Галина Сагата.

— Дуже рідко. Майже ніколи.

У цю хвилину шофер спинив машину. Стало

так тихо, що — заговорила Галина й злякалася свого голосу. Шофер виліз із кабіни й почав про щось із Сагатом переговорюватись, здалося Галині, тривожно. Втім, авто зразу ж і поїхало, надавши ходи.

— Ти, ханум, краще зав'яжись отак, — сказав Сагат, сам загортаючись у йомудський д о н (халат). — Може бути буря.

— Та звідки?

На небі не було жадної хмарини, сонце світило, кругом дзвеніла пустельна тиша.

— Подивись!

Галина подивилася навкруги — й нічого не побачила.

— Глянь, як куряться піском верхівки барханів.

Але вони й досі куріли.

— А чуєш, як шелепотить пустеля?

Так, уже Галина чує. Бачить, як усе дужче куряться бархани, вітер десь узявся.

Сагат покрутив незадоволено головою й почав сам укутувати Галину. Закутав її так, що zostалися самі очі. Що то буде?

Вони дивилися, як пісок перекочується по прикрих схилах горбів і вибоїв. Довкола вже розлягав-

ся тонкий свист. Наближалася буря. Помалу почала губитися ясність контурів, окремі вершини почали перетворюватися на димлячі вулкани. Все кругом нуртувало, надималося, повітря чимраз дужче наснажувалося піском.

Ставало страшно, душно, темно.

— Чому шофер не спинить авта? — пробурмотіла Галина з глибини своїх завоїв.

— Не можна. Замотай очі... — продуднів Сагат із глибини своїх завоїв.

В лице їм била піщана буря, засліплювала очі, набивалася в рот. А проте, Галина не могла зовсім замотатися, вона, перемагаючи страх і пісок, раз-у-раз спозирала, що діється навкруги.

В нестерпучій хаотичній пітьмі бурхливі потоки піску летіли в повітря, одні горби розміталися, а другі виростали там, де лише міг пісок зачепитися. Із страхом дивилася Галина, як круг маленького кущика, камінчика кружляв піщаний вихор. Ще мить — і виростають заввишки з могили. Нова мить — і бархан розмітається новим поривом невгамовного напористого вітру.

— Я вже не можу... — призналася Галина. — Цей пісок...

Сагат сам сидів, як піщана кучугура.

— Потерпи, вже недалеко...

А бархани родилися й умирали, мінялися в гу-

стому піщаному тумані контури найближчих гір. А далі — все зливалося в масу летючого піску. Тьма і хаос.

Маленьке вантажне авто вже ледве змагалося з цими диявольськими стихіями, воно ледве йшло. Проте, йшло.

На гудроновій трасі також раз-у-раз то нагромаджувалися піски, то розміталися. Досі щастило якось їх проскакувати. Аж ось, — машина забуксувала. Мить — і стала.

Тепер і вони потонуть. Їх засипле, якщо вони не вирвуться звідси, вони зостануться на дні піщаної гори поховані. Поки їх відгребуть — вони задуться.

Вже замело колеса до половини, вже в тягоровому коробі тонни піску, вже Сагат і Галина сидять, як дві ляльки, наполовину засипані, неспроможні й повернутися, ані скинути з себе цей невисний пісковий тягар.

А до гір так недалеко! Ще одне зусилля — і вони вже врятовані. Та машина не може рухатися, її вже засипало до половини.

І буря не вщухала.

Сагат перелякався. Не за себе, ні. Занапастив він дівчину — якби ж то вона була в чому винна. Коли б Аллах послав дощ! Галя ж у нього в гостях!

Якби це було весною, дощ відразу втихоми-

рив би гураган. Під вагою дощу безсиліє пісок. Вільга злютовує піщинки й стримує їх порив.

Сагатові навіть здалося, що на нього впала краплина. Марні надії! Якщо зараз не прийде якась сила на допомогу, — вони загинуть тут перше, ніж скінчиться буря.

І Сагат робить зусилля, витягає застряклі ноги з-під піскового тягару, вириває з кутка присипані залізні лопати. Перемагаючи хаос, не зважаючи на свист, хмари піску, що забивалися в рот, засліплювали очі, валили з ніг, — підкоряючись внутрішньому наказові шукати порятунку, Галю рятувати, — він зіскакує з машини, відгрібає засипані шини, розчищає гудронову дорогу. З ним і шофер, ба навіть і Галина. Краще загинути в русі, в змаганні, ніж у нерухомій покорі, під горою піску.

Диявольський гураган біснувався кругом них із негасною силою. Говорити не було коли.

— Галю, ти тримайся. Ще трохи — і ми врятовані! — радісно скрикнув Сагат, вперше заговоривши в цій бурі.

На нього впала велика крапля дощу. Одна, друга, третя!

І хоч не було надії змагатися з розбушованою стихією, хоч Галина ще не бачила, звідки йде порятунок, — вона наосліп вірила Сагатові. Знав, що починається гураган, — знає тепер, що скінчиться.

Тільки б витримати!

Упала перша крапля дощу й на неї. Дощ невеликий, але все ж дощ, уже йшов, уже він заспокоював і вітер, і бурю.

Раптом наступила казкова тиша. Дощ дуже швидко перестав, але своє діло зробив. Вже не треба було боротися з клятими пісками, і Сагат, шофер та Галина, змучені, але щасливі, з усієї сили працювали лопатами.

Галина на мить спинилася, обернулась. Що таке?

До бурі все було якесь м'яко-округле. Тепер кругом громадилися обривчасті провалля, стрімкі сторчові гори, ями-безодні падали вниз. Чи вони заблудилися? Ні, з гудрону не збилися. Вони, як тільки визволять машину з піску, зразу на добру дорогу виходять.

— Сагате, чого пустеля стала інша?

— А ти подивися вперед!

Попереду них... така сама, як була. Та це вона тільки назад поглянула. Пустеля має два обличчя: одне „завітряне”, а друге „протівітряне”. Ті страшні стрімчаки й сторчаки — лише другий бік круглястих барханів.

Галина вже знемоглася. Вона вже не вдержить важкої лопати, вона спрагла, хоче води.

— Он там напевно є вода, ходімо туди, нап'є-

мось, — просить Сагата.

Сагат також змучений, засипаний піском, почорнів, — тільки очі ще більші, ще блискучіші стали, тільки зуби сяють перлами. Він сміється, озирнувшись у той бік, де показує Галина.

На небосхилі, чи може й ближче, ростуть дерева.

— Там напевно є вода, он і караван верблюдів туди йде.

— Це — мариво. Ні дерев, ні води нема там, то тобі ввижається. То таке повітря в нас. Скільки б ми не йшли, не здогнали б цього марива...

— Я хочу пити!

— Потерпи ще трохи...

А сонце знову палить, наче не було ні бурі, ні дощу.

Галина нетерпеливиться. Який жорстокий цей Сагат! Та ось же близько є вода, не треба за маривом гнатися. Поки вони дойдуть, вона помре від спраги.

— Ходімо он до того озера, — показує вона в другий бік. — В тім озері скупаємось... Як же ми покажемо твоїм братам, такі чорти закурені?

Сагат і шофер регочуться. Сагат таких гураганів зазнав немало, він уже забув за недавню скруту. А ця тендітна білявка вже й розкисла.

— Та он же вода!

Справді, Галина бачить в далині прозоре, аквамаринове озеро. Невже й це — мариво?

— То — звичайний солончак — ш о р. Ти його перейдеш, не замочивши підошов. То сіль так блищить, відбиває небо, а тобі здається, що то спокійна вода.

Галина не вірить.

— А ходім, подивимось!

Ні, Сагат невблаганний! Не можуть вони гаятись. Ось ще трохи — й поїдуть. Вимиються вже в Джоми.

Що це за край? Що це за люди? Все жорстоке, мінливе, непевне, фантастичне. Такий і Сагат? Недавно він плакав від кохання, мріяв про едем, де Галина була б гурією, по-дитячому тішився, як у Харкові на нього люди зглядатимуться, так він гарно вбереться, — часом аж дурний із своїм наганом та пружинкою. А тепер такий тверезий, спокійний, певний себе, невблаганний. День палючий, ніч морозяна. Такий і Сагат цей суперечливий.

Знесилена, майже без пам'яті, Галина скорилася. Хай уже роблять із нею, що хочуть. Аби води ковтнути!

Сіла покійно в машину й забилася в куток. Не чула й не бачила, як поїхали, очутилася тільки тоді, як авто спинилось.

мось, — просить Сагата.

Сагат також змучений, засипаний піском, почорнів, — тільки очі ще більші, ще блискучіші стали, тільки зуби сяють перлами. Він сміється, озирнувшись у той бік, де показує Галина.

На небосхилі, чи може й ближче, ростуть дерева.

— Там напевно є вода, он і караван верблюдів туди йде.

— Це — мариво. Ні дерев, ні води нема там, то тобі ввижається. То таке повітря в нас. Скільки б ми не йшли, не здогнали б цього марива...

— Я хочу пити!

— Потерпи ще трохи...

А сонце знову палить, наче не було ні бурі, ні дощу.

Галина нетерпеливиться. Який жорстокий цей Сагат! Та ось же близько є вода, не треба за маривом гнатися. Поки вони доїдуть, вона помре від спраги.

— Ходімо он до того озера, — показує вона в другий бік. — В тім озері скупаємось... Як же ми покажемось твоїм братам, такі чорти закурені?

Сагат і шофер регочуться. Сагат таких гураганів зазнав немало, він уже забув за недавню скруту. А ця тендітна білявка вже й розкисла.

— Та он же вода!

Справді, Галина бачить в даліні прозоре, акваринове озеро. Невже й це — мариво?

— То — звичайний солончак — ш о р. Ти його перейдеш, не замочивши підошов. То сіль так блищить, відбиває небо, а тобі здається, що то спокійна вода.

Галина не вірить.

— А ходім, подивимось!

Ні, Сагат неблаганний! Не можуть вони гаятись. Ось ще трохи — й поїдуть. Виміються вже в Джоми.

Що це за край? Що це за люди? Все жорстоке, мінливе, непевне, фантастичне. Такий і Сагат? Недавно він плакав від кохання, мріяв про едем, де Галина була б гурією, по-дитячому тішився, як у Харкові на нього люди зглядатимуться, так він гарно вбереться, — часом аж дурний із своїм наганом та пружинкою. А тепер такий тверезий, спокійний, певний себе, неблаганний. День палючий, ніч морозяна. Такий і Сагат цей суперечливий.

Знесилена, майже без пам'яті, Галина скорилася. Хай уже роблять із нею, що хочуть. Аби води ковтнути!

Сіла покійрно в машину й забилася в куток. Не чула й не бачила, як поїхали, очутилася тільки тоді, як авто спинилось.

Могутні гори зносилися над ними...

Б р а т и

Вони зайшли в один із біленьких будиночків, що приліпилися ластівками до схилу гори. Ніхто тут Сагата не чекав, то й не диво, що такий переполох зчинила його поява, та ще й у такому вигляді, та ще й з білявою дівчиною.

Братів не було вдома, але прибігли, де й узялися. Джома наробив стільки галасу, — але його зацитькали. Почекай, хай помиються, почистяться! Прибіг і Аман.

За якийсь час вони сиділи вже в кімнаті, яка не мала зовсім меблів, але зате була прикрашена килимами на підлозі й на стінах, тканими чудовим взором вовняними торбами та чувалами, — а тому й була затишна. З'явилися піяли, чайники з геокчаєм. На килимах, на долівці сиділи вони, опираючись на подушки килимні, — Галина з трьома братами, — сиділи й розмовляли. Галина не запідозрювала своєї нетактовности.

Вона тільки дивувалась, — чому нема жінок? Чому жінки Джоми й Амана позакривалися яшмаками? Адже вона сама бачила, що жінки — Ак-Гюль і Нур-Джамаль — раділи й термосили Сагата, коли він з'явився так несподівано. Це її бентежило. І те, що вона сама тут, а жінки десь поховалися.

Бо вони дотримувались форми, туркменської

пристойности. А Галина її щохвилини порушувала. Що вони подумують про неї? Як їй поводитися? Треба було б спитати в Сагата.

Та Сагат, Аман і Джома були чимось заклопотані. Аман увесь час кудись бігав і щось приносив у пакунках.

У своїй нерішучості Галина вийшла на веранду, де Ак-Гюль щось шила на кравецькій машині. Краще спитати в неї. Жінка з цікавістю дивилася на Галину, Галина на жінку, і не знали, що казати. Якби більш роззнайомитися, то Галина б заходилася мити волосся. Воно в цій туркменській сухій спеці за п'ять хвилин вислохло б на повітрі, так вона вже робила в Ашхабаді. Та тут вийшла з хати Нур-Джамаль, постелила на веранді паласа й посадила Галину біля себе. Знайомство почалося.

— Ханум! — виглянув у вікно Сагат. — Ти вже можеш іти до нас.

Чому — „вже можеш“?

І Галина на таке запрошення не пішла. Їй тут приємніше.. І чому тільки вона одна? А жінки?

Бідна Галина, вона не розуміла, що потрапила в туркменську сім'ю, де жінці не личить бути серед чоловічого товариства! Вона не знала, що це тільки для неї робиться виняток. Аж коли Джома й Аман вийшли та попросили її до кімнати, вона пішла, все ж сподіваючись, що, само собою, жінки також зараз прийдуть.

На килимах посеред кімнати були розставлені

виноград, дині, кавуни, помідори, вино й цукати, — та й ще багато різних ласощів і страв. Та це справжній той! Де ж це воно росте?

— У нас усе росте, де є вода.

— Я ж казав тобі, — переможно говорив Сагат, — Джома й Аман не випустять нас скоро. Джома хоче купити барана й зарізати.

— Так, але чому жінки сюди не йдуть? — запитливо дивилася Галина в вічі Сагатові.

— Ай, жінки там собі пообідають... Але ти не хвилюйся. У нас так заведено, і жінки зовсім не будуть ображатися. Навпаки, вони б дуже соромились тут.

У Галини зовсім зіпсувався настрій, але вона сказала собі до кінця вже триматися спокійно. Спокійно сприйняла вона й дальші Сагатові слова. А він показав на брудний платок, в якому був свіжий білий хліб, і не то зневажливо, не то підкреслюючи гостинність братів, сказав:

— Бачиш, який? У туркменів є ознака: що брудніший платок, то гостинніший господар. Загорнути хліб у чистий платок — непристойно...

Під трьома інквізиторськими поглядами Галина пригубила наперсточок з вином, і Сагат почав її хвалити. Він знає, що вона багато не п'є.

Звідки ж він знає, — п'є вона чи не п'є?

— А певно, коли жінка сама межі чоловіками, вона не повинна багато пити, — значущо додає Сагат.

То це вже вона не в сім'ї, а між чоловіками?

Галина почувала себе, як виведена на ярмарок на продаж, — вона бачила, що брати вже знають про їх намір побратися і розглядають та оцінюють її.

Одне слово, настрої у неї був геть зіпсований.

— Галю, вип'ємо за наш договір, — підняв келеха Сагат.

— За який договір?

— Не знаєш? Що це таке написано?

І він бере в руки газету, викладає з неї помідори і щось там у ній читає. Знаходить у ній одне слово й показує Галині. Прочитай!

— Йок, — читає Галина. (Ні)

— Йок? Ні, Галю? — чіпляється Сагат.

— Ай, Сагате! — скривилася Галина.

Її дратувало, що Сагат, під чаркою будши, починає просторікувати про їх почування.

Сагат мало не кинув своєї чарки з вином. Але стримався. Джома, щоб затерти неприємність, почав згадувати, як то він колись із Сагатом був у Самарканді.

— Вах, вах, — зажурився Сагат. — Нема мені щастя, нещасливий я. Їздив я вже скрізь, — і в Тбілісі був, і в Самарканді, і в Баку, — не знайшов собі друга. А пам'ятаєш, Джомо, як ми ходили в Самарканді по базарі. Джома все прицінювався до одної дамочки. Хотів шаль купити. Поторгувався, підморгнув та й каже: „Мілочка! Можна вас почюлювати?”

Сагат розвеселився знов. Всі троє тішаються вдалим дотепом Джоми. Галина жалібно каже:

— Навіщо було йому так казати? Він же її образив!

— Е, ти не розумієш, поки тобі останнього слова не скажеш. Тебе треба в ясла віддати, — вскрай розвеселився Сагат. — А давай но сюди дутар!

Дутар був тут. Джома взяв із стіни дутар, сів у колі знов і програв меланхолійний вступ. У такт мелодії він розгойдувався, спочатку помалу, а потім усе більше й більше, себто робив усім тулубом коло. Так розгойдавшись, він, нарешті, знайшов момент надхнення. Раптом скинув правою рукою до неба, жестом закликуючи й відчаю, і заспівав.

Де дівся звичайний, веселий і, як на одну мить їй здалося, хуліганистий Джома? Джома раптом відмінився, став, як безтямний. Відкинувся лицем до неба, очі викотив, — і ридає. Кочовик скаржитьсь до небес на свою долю. Чуєш у цьому безконеч-

но довгому стогоні на одній ноті і неозору однона-
тінність барханів, і безпросвітню тугу кочовика, за-
судженого вічно бродити в пісках, шукати пасо-
виськ, не бачити дерева й води...

Цей спів-ридання... Де ж це вже чула його? У
маленькому містечку в Україні, як була ще малою.
таким наспівом читають свої старовинні книги ста-
рі жиди, вдягнувши талес і тору, у релігійній екста-
зі виводячи довгі стогони й плачі. При цьому так
само хитаються, як ось Джома. Що ж це таке? Чи й
ці винесли з Арабійської пустелі свою народню піс-
ню, так само, як і в жидів, вона залишилася незміне-
ною з трьох тисяч років, закріплена в релігійному
ритуалі? Що ж це тоді таке? Чому в цій країні стіль-
ки біблійного кольориту? Чи це в усіх пустелях сві-
ту однакова музика?

Мурашки полізли по спині Галині, коли в са-
мім напруженім моменті Джома на мить змовк, а
тоді почав на одній ноті: и! и! и! и! — і так довго.
Наче він давився цим звуком-риданням. Наче плаче
людина, доросла людина, що довго стримувала
плач і більше не може.

Джома збезсилів. Піт виступив йому на лобі, на
губах була тоненька біла смужка. Очі були десь да-
леко, не тут у кімнаті...

Молодші брати кожен раз, коли кінчалася стро-
фа, голосно зідхали й протяжно кидали слова по-
дяки.

Джома скінчив. Співали й Аман та Сагат —

туркменських, перських та азербайджанських пісень.

За ці пісні, за надхнення, за мистецький запал — багато чого тоді простилося Сагатові й його братам.

Потім усі три брати із Галиною пішли на те-нардитовий промисел, щоб показати його Галині, але насправді для того, щоб показати Галину всьому робітничому селищу. Зустрічали Джоминих і Аманових товаришів, і всі знали:

— Ось яку г е л і н (наречену) має Сагат!

— Це Сагатова гелін!

— П-сс-с!

Потім зайшли до буфету й купили величезного кавуна. З поваги до Галини, їй дозволили відрізати скибку, а самі покришили на куснички нутрощі кавуна, як у мисці, й брали звідти маленькі шматочки. І всі в буфеті знали.

— Ось яку жінку має собі Сагат!

Одно тільки журило Сагата. Чому він не взяв із собою хоч одного порядного вбрання? Він одягнений, як а м б а л, вантажник із порту. Хто ж знав, що вони потраплять у бурю, і так переведеться його одежа?

Та й знов здивувалась Галина, що ні Джома, ні Аман навіть не згадували про своїх жінок. Чому

вони залишилися вдома, замість того, щоб бути оце разом?

Але рід анітрохи не помічав Галининого настрою. Перше-ліпше бажання Галинине виконується. Може піти в кіно? На стадіон? Добре!

Сагат тут, як удома. Він десь зник, а через п'ять хвилин Аман показав пальцем на двох вельосипедистів, що з різними віртуозними витівками випереджали один одного. На ходу ставали ногами на сідло, злітали в один бік, а потім, мить побувши на сідлі, опинялися з другого боку...

— Дивись!

Пробігаючи повз Галину, один вельосипедист кинув на землю білого бавовняного капелюха, нагнувся, підняв його й відразу ж підкинув угору, а а тоді на лету схопив.

Та це ж Сагат!

К а й т а р м а

Шофер майстерно й легко, мов бавлячись, вів машину фантастичними ущелинами похмурого та суворого Кюрен-Дагу. Змійкою тракту машина спритно збігала вниз, то шмигала ліворуч серед навислих гір, то праворуч, то впірнала в глибоку улоговину. Галині здавалося, що всі ці похмурі й страшні гори поваляться на неї й вона під ними задихнеться. Краще задихнутися, ніж їй тепер жити на світі!

В глибокому горі сиділа Галина на вантажній автомашині, що мчала її до Казанджіка, а цей похмурий Дантів пейзаж накладав ще гнітючіший, ще тяжчий прес на неї. Гори то нагромаджувалися душною сірою масою, то розступалися, то падали навколішки перед грандіозним краєвидом з ледве окресленим філково-попелястим мереживом далеких гір.

Але тепер Галині не до того, щоб сприймати краси Кюрен-Дагу. Все їй здається огидним, осоружним. Якби тепер її заскочила знову в пісках буря, вона б і не поворухнулася, — хай би її засипало піском!

І серед цих дикунів ні одної рідної душі! Хоч би Петро Петрович був, та й той десь далеко в пісках.

В подвір'ї казанджікської школи побачила її Гюль-Овадан, сьогодні вже знов у звичайному темному платті з білим комірчиком. Вона стривожено запитала:

— А де Сагат?

Галина вже не могла витерпіти, впала їй на груди й гірко розридалась.

— Та що з тобою трапилось? Де Сагат?

— Ах, він мене прогнав, як паршиве цуценя! — крізь сльози й ридання скрикнула Галина. — Будь проклятий той день, коли нога моя ступила в Казанджік, коли я його побачила!

— Та що таке трапилось? — затремтіла з переляку Гюль-Овадан.

— Ми з Сагатом розійшлися!

Гюль-Овадан нервово знизала плечима.

— Що за темпи? Тиждень тому ви познайомилися, позавчора він оголосив тебе своєю гелін, а сьогодні ви розійшлися вже? Та розкажи ж, нарешті, що між вами скоїлося?!

— Ні... я не можу... Він такий безчесний! І добре, що я не потрапила в лабету цього східнього деспота... Від нього всього можна чекати — бійки, ганьби, неволі, кулі, пекучої образи ні за що...

Гюль-Овадан, почувши слово „безчесний”, переполошилася зовсім. Вона подумала хтознащо, але від Галини нічого не можна було добитися, крім безтямних вигуків і незв'язаних, розпачливих слів.

Все ж Гюль-Овадан примусила її розповісти з самого початку до кінця.

З особливою докладністю описувала Галина розташування мешкання Сагатових братів. У другу кімнату можна було зайти тільки через першу і з неї ніякого виходу нема. То така безвихідна кімната, що коли жінки посваряться з чоловіками — замикають Амана й Джому в ній, і чоловіки мусять лазити вікнами.

Поперше, це відкрило Галині очі, що така по-

кора й приниження жінок, які так прикро вразили її й геть чисто зіпсували Галині настрій, — були показні, це була данина звичаєві. А насправді жінки ті жадної покори перед чоловіками не відчували. Показна покора — то „хороший тон”, „пристойність”, для людей.

По-друге ж, Галина ось чому зупинилася на цім деталі: Аман і Джома гостинно віддали Сагатові цю кімнату. Стелять у ній Сагатові, стелять Галині — одну постіль.

— Я не буду тут спати, — каже Галина Сагатові тихенько.

— Це ви мені стелите? Я не буду тут спати, — сказала голосно.

— А де ж ти будеш спати? — запитав Сагат.

— На веранді. Там спить Нур-Джамаль і Ак-Гюль.

— На веранді непристойно, там чоловіки ходять, — похмуро відповів Сагат.

— На веранді межі жінок спати непристойно, а в одній кімнаті з чоловіком пристойно?

Сагат блиснув своїми величезними очима так, наче хотів сказати: „Шкода, що в мене нема нагана!” — й обернувся до братів.

— Я не буду спати в кімнаті, — сказав він.

Гюль-Овадан починає вже щось розуміти.

— І я таки зробила так, як сказала, — розповідає Галина. — Правда, в кімнаті стелили пуховики, а на веранді так нічого й не простелили, крім тоненької кошми.

І прокинулась я в чужій сім'ї. Брати пішли на роботу, жінки їх скромно поспускали очі, мене не було, а Сагат навіть не злив води, коли я вмивалася. А був же близько! Я питаю в нього:

— Де ти спав, Сагате?

— А там у мене баба є!

Що таке? Підмінив хтось Сагата? Сьогодні в нього баба є, вчора він почав усім мене показувати, так наче на базарі коняку вивів. Що подумали про мене родичі, коли слали нам постіль в одній кімнаті?

— Чи вони мене за вуличну дівку прийняли, чи що?

Сагат скипів:

— Це я на базарі, чи що? У нас, у туркменів, є закон, що треба порадитися з родом, коли береш жінку. Як рід скаже: ні! — я повинен слухати. І ти повинна в своєї мами спитати, чи дозволить вона тобі зо мною одружитись.

— Я нічого не думаю питати в мами. Я її повідомлю — і досить. Яке мамі діло? Це, виходить, як Джома скаже, щоб ти не одружувався зо мною,

то ти й послухаєш його?

— Так знай же! Мені вчора ввечорі соромно було за тебе. І Джома й Аман сказали: „Вона не хоче бути к а й т а р м а.” Якщо ти не хочеш стати кайтарма, — я знаю? Може ти з мене смієшся? Може в тебе чоловік є? Ти мені краще не пиши й не думай за мене, а я про тебе теж забуду. Якби знав, що ти така, то я й за руку б тебе не взяв. Іди, я тебе відсилаю!

Ось, що розказала Галина, обливаючись сльозами з тяжкої образи. Нарешті вона запитала, що ж це таке кайтарма? Чого, власне, Сагат від неї хотів?

Гюль-Овадан слухала й думала. Гюль-Овадан була туркменка і тому вона сказала:

— А Сагат думає, що ти безчесно вчинила, а не він!

Галина аж підскочила.

— Я? Я — безчесно? В чім?

— Ось послухай мене! Ти питаєш, що таке кайтарма. Коли туркмен, чи там батьки його, договоряться з батьками молодої, коли сплатять частину калиму, — тоді дівчину везуть до молодого. Справляють той, дівчина живе в молодого тижнів зо два, а потім вона їде знов до батька й живе вдома рік чи більше — поки молодий не сплатить усього калиму. Тоді така дівчина зветься к а й т а р м а. І в цьому ми, туркмени, не бачимо нічого без-

чесного, бо кайтарма — споконвічний звичай. Нічого безчесного, на його думку, Сагат не вчинив, він тільки хотів, щоб ваше одруження було освячене законом. На його думку, вчинила безчесно ти. Як могла ти дозволити чоловікові тебе поцілувати, коли ти не вважаєш його за свого нареченого?

— О, я навіть сама його раз поцілувала, — вирвалося в Галини признання.

— Ага, ти навіть сама його цілувала! Маєш!

Галина вже й плакати перестала, але все ж таки вона Сагатові не могла простити. Хороше діло, як у нього на кожний випадок життя є заботон!

— А по-моєму, він із своїми заботонами, а ти із своїми, і держитесь ви за них так цупко, що вас і перевчити важко, — вже погодилась Гюль-Овадан. — Що ж, мені тепер мирити вас, чи як?

Д ж о м а г н і в а е т ь с я

Джома йшов від одного кар'єру до другого й помітив на вантажній автомашині, що вирушала до Казанджіка, жовту пляму. Придивившись, він упізнав Галинине волосся. Що? Вона поїхала? А де ж Сагат? Чому його нема з нею?

Весь час муляло його це питання. В обідню перерву він забіг додому. Сагат сидів на килимі, грав на дутар і був сумний, сумний!

— А де Галя?

— Ми з нею розійшлися. Я відіслав її!

— А то чому?

— Як вона не хотіла бути кайтарма...

Він не договорив, бо Джома раптом розлютився:

— Ах, ти дурню, дурню! Таку дівчину, таке щастя випустити з рук! Ти ж у Тулі жив, ти ж два роки в армії служив, — невже мені, малописьменному, тебе вчити? Що з того, що вона не хотіла бути кайтарма? І ти ще може думаєш за неї калім платити?

Сагат ще нижче схилив голову. І кругом він винен! Перед Галею він винен, — сказав, що „в нього баба є“, коли він на даху із Джомою та Аманом ночував. І перед Джомою він винен. Хто каже — калім? То калім, а то кайтарма! Ах, Галю, я бачив, як капали сльози на твоє блакитне платтячко, коли ти сідала в машину... А й правда, і калім, і кайтарма — це все одно...

А Джома кричав на всю кімнату:

— Щоб я зараз духу твого тут не бачив! О першій годині їде автомашини до Казанджіка, біжи мерщій до контори. Щоб ти без Галі сюди не повертався!

І Сагат кинув дутар, вхопив свого капелюха, а шкіряну ляйтенантську пляншету забув і, наче ря-

туючись від Джоминого гніву, вибіг із хати. Коли б тільки машина взяла його! Коли б тільки ще заста-ти її!

І дожидаючи біля контори, поки шофер прийде, Сагат сумно співав:

*Я ходив по твоєму саду,
Квіти розпускаються,
Умираю, вах, вах!*

*Ти, козана, моєму серцю
Горя здаєси,
Умираю, вах, вах!*

*Тепер світ мені важкий,
Як чоловік із камінням,
Умираю, вах, вах!*

*Ти єдина, моя козана,
І я тебе втратив,
Умираю, вах, вах!*

*Коли ти ще вірши мені,
Вернися до мене,
Умираю, вах, вах!*

Київ, 1932

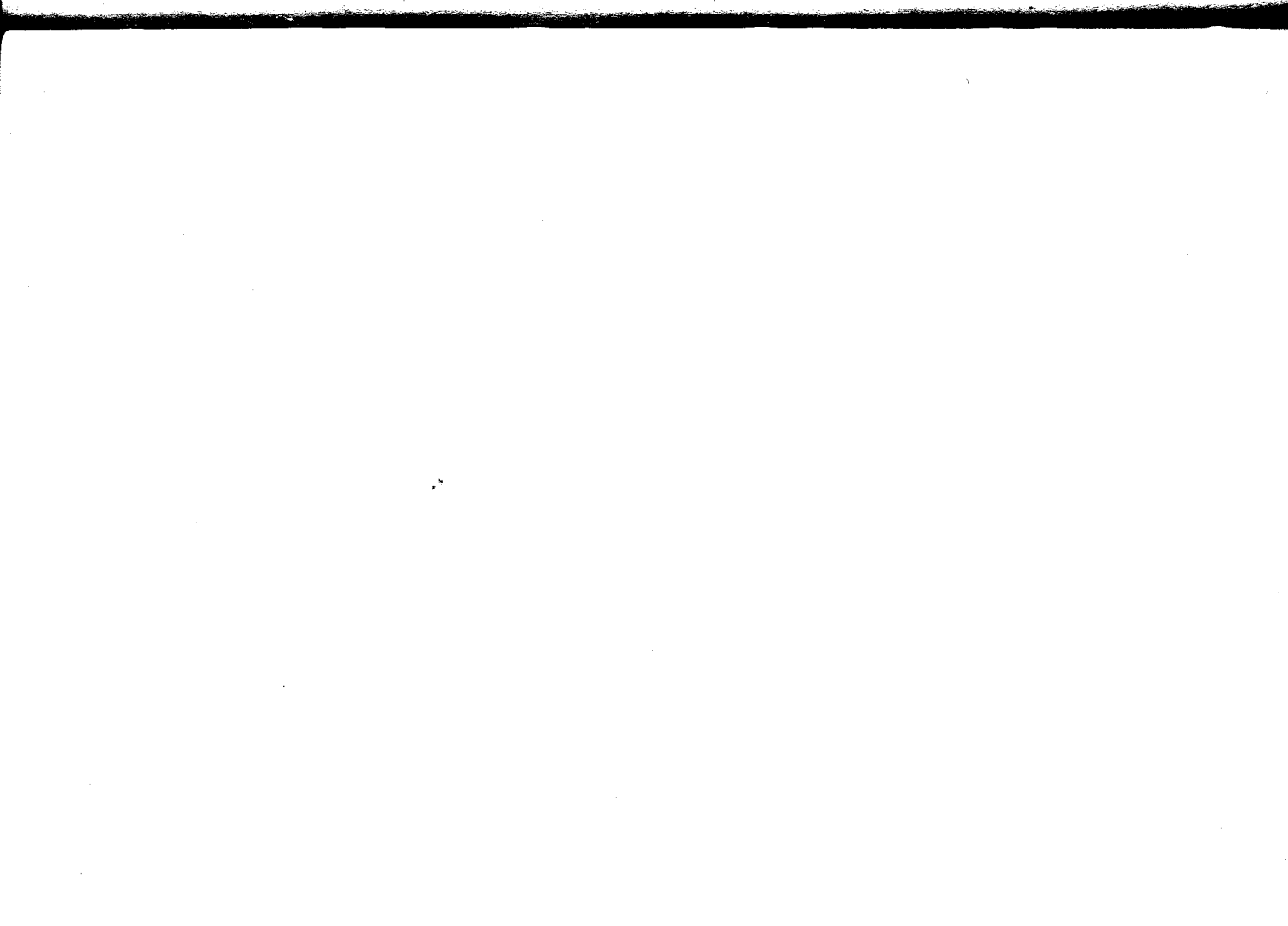
НІЯЗ І ГЮЛЛЕР

I.

Вже добре смеркло.

Маринка дивилася на густочорне зірчасте небо й ще ніколи не доводилося їй відчувати таку інтимну близькість неба й землі, як тепер. Мабуть тому, що ця оселя — без будинків. Це лише кошма, широка повсть біля туркменської о й. На ній можна сидіти, лежати, спати й дивитися на найбільшу в світі стелю — небо.

Де це вона? Хто це так ридає й плаче? Чого? Та ні ж бо, кругом Кара-Кумські піски, і з нею трапилось нещастя. А туркмени, коли слухають свого кобзаря — б а х ш і, то зідханнями й вигуками виявляють своє співчуття, а в найпатетичніших місцях всі хором із надпоривом стогнуть. Це не ридання, це десь із темряви доноситься пристрасна туркменська пісня. То вона в Ашхабаді? Там на вулицях, як у нас колись було, сидять ці бахші й співають, а навколо них стовпився гурт людей... Чи може це в Палестині? Ось навіть і барани з такими закрученими спірально рогами, якими їх малюють на образах. І ще щось таке невловне тут біблійне, на кожному кроці... Та ні ж, хіба Маринка не в Мервській оазі?

Все плуталося й мішалося в Маринчиній голові й вона не могла розплутати клубок неясних мarenь. То ввижались їй трояндові пелюстки й водограйні сльози, крізь які вигравали яскраві кольори мозаїки на східньому палаці, то починалися слова казки — „за горами, за долами, за широкими морями...”

Потім біль у коліні вщух і спокій огорнув усю її істоту. Вона могла навіть міркувати. Як воно сталося все це? Виїздила з цього селища сьогодні здорова й весела, а тепер може на все життя залишиться калікою. Ще може відріжуть їй ногу? Коли б не Ніяз Довлет, то може вона й взагалі загинула б десь там у пісках.

І дедалі обдумує Маринка сьогоднішній день, то певніша стає, що нещастя скоїлось не випадково. Недаром їй не раз уже говорили, що туркмени не люблять зайд-європейців і, де можуть, там їм шкодять. Може й це... Верхи вона вже більш-менш навчилася їздити. А для певности завжди бере об'їдженого коня. Голова тутешнього селища (це якби в нас, то звався б голова сільради) запевнив її, що сьогодні вона має шовкового, об'їдженого коня. Не треба було вірити тим хитрим глузливым очам. Щотільки виїхала вона за о б а (селище), як кінь навскач поніс її, ледве Маринка встигла вхопитися за гриву руками. Вона хотіла тільки одного: не впасти, поки доїде до якогось селища. Але норовистий кінь, відчувши недосвідченого їздця, завзявся, очевидно, скинути її. Тут по дорозі

трапився іригаційний канал, — я б по-тутешньому. Кінь так перестрибнув через нього, що Маринка підлетіла й заплуталася одною ногою в стремено. Тут вона знепритомніла.

Ніяз розповідає, що він ще здалека завважив коня без їздця. Коли ж побачив, що обіч коня щось тягнеться, — він чвалом подався наперед. І який жах! Дівчина, практикантка-студентка Маринка, може її труп, волочеться за конем.

Маринка опритомніла якраз біля кладовища, біля могили, що вже раз промиготіла була своїм деревцем з кольористими клаптиками матерії, коли дівчина виїздила з оба. З-за гільця їй виплила хитра й глузлива пика... Це ж вирячкуваті очі того, хто дав їй коня.

— Куди ми їдемо? — вималюювався на її обличчі страх. — Я не хочу туди! Я хочу до Мерва... Я не хочу в оба назад!

— Сиди, сиди! — умовляв її Довлет. — Швидко доїдемо!

— Спиני коня, я піду пішки назад, я не хочу до оба! Там злі люди...

— Як хочеш, Маринко, а я...

Але Маринка борсалася, Маринка не давала йому говорити.

— Хто ти такий? Чому везеш мене назад в оба? Як ти знаєш, що мене звать Маринкою?

— Ти не впізнала Ніяза, страхового агента?

Пам'ятаєш, як ми в Семенджіку з тобою стрічалися? Як хочеш, — але я даю слово, що ти будеш у хороших людей. Коли бажаєш, я тебе можу повезти назад. Але вже близько вечір, дорога небезпечна. Тут в одному місці раз убили одну дівчину...

— Нічого, я піду. Я не можу бачити цих людей...

— Маринко, сором тобі! Повір — не всі люди в оба однакові. Будь спокійна, зо мною нічого лихого тобі не станеться. Ну, не будь дитиною! Що хочеш кажи мені, — я тебе зараз не послухаю! — відрубав він.

В селищі Ніяз поїхав просто до медичного пункту, там Маринці зробили перев'язку. Виявилось, в неї серйозно пошкоджене коліно. Потім Ніяз улаштував її тут у цих людей, сказавши нічого не боятися. Він на короткий час поїде й швидко повернеться.

Старий карлюкуватий господар пробував кілька разів заговорити з Маринкою, але далі „ал, ал” (бери, бери) та „саг бол” (дякую) розмова не клеїлась.

Молода туркменка років шістнадцятьох, мабуть дочка, часто підходила до Маринки, сідала біля неї напочіпки й швидко-швидко щось говорила. У підручнику туркменської мови, з якого Маринка вчилася в Харкові, не було ні одного такого слова, — з відчаєм думала Маринка, — може б вона трохи

повільніше говорила? А потім махнула рукою, — хай уже говорить! А Маринка буде роздивлятись на оце живе чудо пісків перед нею.

І все ж Маринці здавалось, що вона знов марить, казка розгортається далі... „... за широкими морями жила собі царівна”... Царівна — ось ця мальовнича постать у довгому до землі малиновому вбранні, у високім сріблом і самоцвітами гаптованим строї на голові. Від кожного її руху побрязкували нашиті на к о й н е к у (так звалося шовкове малинове вбрання) срібні прикраси.

Справді, ця ще зовсім юна дівчина в своєму височенному т а п и (так зветься убрання на голові, височенний циліндер, що про нього найкраще уявлення дасть перевернуте догори дном відро) видавалася гордовитою й вельможною принцесою пісків. А проте, хоч тапи й відтягувало її голову назад, дівчина була надзвичайно рухлива й жвава. З її швидкої говірки Маринка найчастіше чула слово „Ніяз”. Ім'я це дівчина уперто раз-у-раз повторювала. А Маринці з цим іменем в'язалася чомусь мервська станція й висока струнка постать.

2.

На мервському пероні сиділи купками пасажери в чеканні поїзду. Хоч літо, старі туркмени сиділи в ватяних кольористих халатах і баранячих шап-

ках. З ними вони ніколи не розлучалися, бо ця одежа вдень оберігає від спеки, а вночі потрібна від холоду. По цих шапках найшвидше впізнавала вже Маринка, що ті в розплесканих шапках-т е л ь п е к а х — то кочовики-йомуди, а оці в високих — це, мабуть, місцеві текінці. Жінки-текінки також дуже вирізнялися. Навіть спокійно сидячи на землі й дожидаючи поїзду, кожна з них видавалася парфиською царицею у своєму убранні.

По пероні походжав з грубою течкою молодий туркмен у малиновому д о н і (сказати б жупані) із цупкого шовку, у високому білому тельпеку. Відразу впізнати струнку, зчеплену рухливими тугими м'язами, постать текінця.

Атмосфера тихої середньоазійської станції була надзвичайно лагідна, тиха, мирна, лінива, провінційна. Сонце щойно зайшло, але ще не стемніло, а на безхмарному синьому небі висів золотий серпик. Одні сиділи тут і там на землі гуртами, другі походжали, і тоді кидалися в вічі ці стрункі, чепурні постаті, у цих шовкових донах з попідкасуваними полами, наче там десь за причілком стоять ще ті жеребці, на яких вони поприїжджали сюди. Тихий вечір ще не огорнув мороками землю, й здалека видно було купи садів — це там проходила іригаційна система. Мервська оаза, що її живила своїми водами ріка Мургаб, звідусіль була оточена пісками пустелі Кара-Кум. Де була вода, там да й х а н и (рільники) плекали бавовник, виноград, плодові сади, дині. Це — тільки жалюгідні рештки колись квітучої й могутньої цивілізації Хорезму, а Мерв

був навіть один час столицею його. У 8-9 столітті Мерв мав 200 тисяч мешканців. Тепер Мерв — невеличке районове містечко і вважається центром туркменського племені теке.

З цим текінцем, що кілька разів привернув був її увагу, коли дожидали поїзду, Маринка зіткнулася й при виході на станції Семенджік, куди вона, власне, їхала. Всю дорогу у вагоні вона приглядалася, — чи не буде їй попутників, бо ж зійде вночі й не знатиме дороги. Ось двоє туркменів зосереджено дивляться в вікно й питають Маринку, чи чує вона шум? Це трактор гуде, помпами поливають бавовникові плянтації, — з гордістю кажуть вони. Якись хороші люди, але вони їдуть далі. А до інших Маринка просто й не обзивалася з обережності. Не довго й на образі наскочити.

Перед очима поставали чувані історії про туркменок лікарок, вчительок, які пропадали без вісти, мов у воду падали. Їх убивали охоронці родового права, щоб не були прикладом жінкам і дочкам туркменських родів. А як із не туркменками поводяться, коли вони о дванадцятій годині ночі опиняться на безлюдному полустанку?

Маринка провела очима гурт, що поволі розтанув у півтімі, пригадала собі, що текінці були колись надзвичайними майстрами збройного наскоку, грабунку, викрадання жінок — аламан у них вважався найпочеснішою, найпривабливішою прикметою молодця. Потім глянула на грубу теку, на обличчя молодого текінця, обрамлене білим тель-

пеком... Вагатися було ніколи. Вона відразу прийняла рішення: гідний довір'я. А тоді звернулася до текінця:

— Може ви скажете, в який бік іти, щоб потрапити до Семенджікської агрономічної дільниці?

Текінець спокійно відповів:

— Коли хочеш, підемо разом. Я йду туди.

В дорозі познайомились. Текінець назвався Ніязом Довлетом, страховим агентом, Маринка теж назвалась. От уже й вогні в даліні. От і агрономічна станція вимальовується білими стінами серед пісків; як би тільки добратися до неї через ці канали? Та й це перемогли.

Вогник той виявився ліхтарем на подвір'ї. Але ніде нікого не було. Все спало. Поткнулися Ніяз із Маринкою до агрономівських помешкань, — там замок. Тільки з плаского даху, нарешті, озвався голос:

— Хто там ходить?

Виявилось, що це зовсім не покинута оселя, на даху було повно сплячих. Але поговорити не було з ким. Тоді Ніяз згадав:

— Тут близько є агрошкола, підемо до неї.

— А в мене ж є й лист туди, — зраділа Маринка. — Тільки чула я, що це за три кілометри десь далі...

Вирішили йти далі. Та, пройшовши трохи, знов наткнулись на канал. Що робити? Вертатися назад у бік станції й звідти шукати дорогу? Так і зробили.

Звичайно, немало довелося ще поблудити, поки набрели на велике подвір'я, все заставлене ліжками із сплячими тілами. Про Маринчиного листа в такий час говорити не доводилось. Ніяз збудив першу замотану в ковдру постать.

Той, зрозумівши, чого від нього хочуть, показав на два порожні ліжка й відразу заснув.

Обмотуючися затишною, кремезною ковдрою, Маринка відчула те полегшення, той спокій, що бувають після напруження. Чи ж вона обдурювала себе, що не боялася анітрохи свого супутника? Звичайно, вона його не боялась. Хіба вона не прочитала при першому погляді цнотливість у його очах? Але на неї позасвідомо впливала почута недавно туркменська приказка: „Хлопець ходить сам — набреде на славу. Дівчина ходить сама — набреде на сором”.

А Маринка ходить сама й набрела на товариську приятнь.

Рожеві промені сонця били просто в вічі й перетворювали пронизливо-холодну туркменську ніч на палючий день. Маринці здалося, що вона тільки-тільки заплющила очі. Вона схопилась.

Де це вона? Якесь подвір'я, кругом безліч ліжок...

— Спай, спай! — заспокоїв її Ніяз, сам теж на мить розплющивши очі, і, не гаючи часу на дальші розмови, заснув знову.

3.

Така була перша зустріч Маринчина з Ніязом Довлетом. А оце тепер вони так зустрілися вдруге.

— Гова, Ніяз, Ніяз! Гова! (Еге) — кивала Маринка головою й показувала молодесенькій туркменці своє розпухле коліно, свою ногу, якою не могла поворухнути. Еге, це Ніяз врятував її.

Ніяз десь пішов, а дівчина все хоче їй щось сказати. Показує на себе, і Маринка думає, що вона показує на свої срібні монети та інші прикраси, густо нашиті на койнеку. Всі ці прикраси були вишиті гарним взором на грудях і творили наче барму округ ший. У довгих косах, що спускалися по обидва боки, також були вплетені штудерні прикраси.

— Ти сама це вишила? — запитала Маринка, а дівчина, зрадівши, що ця заговорила, закивала головою й почала показувати ще й на того килима, де вони сиділи. І це також вона зробила.

Така молода? Маринка широко розплющила очі. А втім вона вже дещо знала про це текінське килимарство. Дівчата з вісьмох років уже привчаються до килимарського діла й з малих літ уже всмоктують у себе тисячолітній досвід малюнків та барв. Перед Маринкою сиділа не просто собі в'юн-

ка туркменочка, а дозріла майстерниця, яка в кожний килим вкладає своє, робить його неподібним до інших. Чого вартий, наприклад, оцей к у р д ж у м, мішок, що його туркмени беруть із собою, коли їдуть на ішаку чи верблюді до міста? Тільки він один міг би принести цій дівчині славу, якби з'явився десь у міському сальоні...

А може воно так і було — з палаців, що засипані в цих пісках, килими опинилися на долівці кочових юрт, разом із ясирними жінками. Хоч ці текінці й туркмени, а тюркського в їх обличчях мало, вони довгоголові, з правильними гарними рисами — ось і Ніяз, ось ця дівчина... Це тут десь тисячоліттями зустрілися й стикалися дві раси, дві цивілізації. Одна старовинна, що може започаткувала хліборобство, а друга — з безмежних степів азійської півночі скотарсько-кочова. Це ж не даром саме тут, за сім кілометрів від Ашхабаду, виявлене вченими селище Анау, може першої хліборобської культури взагалі на всім світі...

І Маринка почала дивитися на цю дівчину — Гюллер її звали — не як на якусь дикунку, а як на спадкоємицю чогось такого старовинного, що Маринці з її слабкими ще знаннями Близького Сходу, навіть трудно було й уявити. А Гюллер ще винесла й розкішне, надзвичайно складної роботи ювелірне диво, — це вона вдягає у свята, вішає на шию, і воно прикрашує всі груди.

За пів години дівчата вже добре розуміли одну одну. Гюллер намагалася, чим тільки могла, при-

служитися Маринці. Адже ж Ніяз її привіз сюди!

Гюллер! Яке гарне ім'я. Це означає: Квіти.

4.

— Чому, Ніязе, я ніколи не бачу тебе у Мерві?
— запитала Маринка.

— Не люблю я міста! — відповів Ніяз.

Він уже давно прийшов і сидів біля Маринки.

— Я все в о б а (селищі) живу. Або роз'їжджаю, або сиджу вдома. От цієї ночі я ночував у Мерві, в старшого інспектора. Як можна так жити? Тісно, нема чим дихати, а в кімнаті він, його жінка й дитина. Хіба можна проміняти на міське життя наші піски?

Ніяз тут усміхнувся, пригадавши щось, і подивився своїм спогадом із Маринкою. Господи, яку кумедну маленьку дівчинку бачив він у інспектора! Років чотирьох, а таке самостійне. Вчора заявила: „Мамо, склади мені все моє, я покину тебе й тата, а буду жити сама”. І за малим не покинула тата й маму, але: ляльок їй не давали, а без ляльок вона жити не зможе.

Ніязові лице світилося, як він розказував про цю дівчинку, і Маринка мимоволі запитала:

— Ніязе, а ти одружений?

— Еге...

— І діти є?

— Нема.

— І жінка твоя носить я ш м а к?

— Носить...

Ніяз відповідав страшенно неохоче. Маринка не наполягала. Можливо, в Ніяза є якісь таємниці. Можливо, ця Гюллер — його кохана?

— Я казав їй, щоб вона скинула яшмак, а вона не хоче, — після короткої павзи сам додав Ніяз. — Ет, моя жінка така...

Звичайно... Як вона носить ту довгу тканину, яшмак, той символ покори й підлеглості, як вона закриває при старших і чоловіках пів лиця...

— Ти б її намовив до навчання, — обережно порадила Маринка.

Ніяз криво всміхнувся.

— Вона нікуди не годиться! — випалив він. — Хвора, старша за мене на цілих двадцять п'ять років. У неї все з рук валиться.

Він прорвався, нарешті, одвертістю.

— Я її не люблю! — гірко й запально кинув він. — Я ліпший за неї. Однаково, з нею жити не буду!

Маринка цим була неймовірно вражена. То на-

що ж він одружився з нею?

— Я з нею одружувався? Силою мене оженили! Батько. Я не хотів одружуватися, я хотів учитися!

Як це батько може силою одружити? — все ще не розуміла Маринка.

— Коли б це було тепер, то ясно, що так не сталося б. Але це було багато років тому, я був ще зовсім хлоп'ям. А в туркменській родині — що батько сказав, те закон. Не послухаєш — батько прокляне, відлучить від сім'ї. А це для туркмена найстрашніше. Тоді ти безрідний, ніхто не прийме, кожен скривдить, як тільки захоче, і ніхто за тебе не заступиться. Та дарма! Батько казав: „Женись!” А я поїхав до Ашхабаду й учився собі.

— Важко мені зрозуміти тебе, Ніязе! Ти не хочеш, — яка рація батькові тебе примушувати? — У Маринки три знаки запитання на лиці. — Та ще й одружувати із старшою на двадцять п'ять років. Яка рація?

— Ой, Маринко! Видко зразу, що ти недавно в нашій країні. Ти не знаєш, що це таке — родове право. Ось слухай: крім мене, в батька був ще один син та одна дочка, оця Гюллер, — несподівано показав Ніяз на молоду туркменку, з якою подружила Маринка.

„Виходить, що я в гостях у його батька?..” — не перебиваючи Ніяза, подумала Маринка. А вона

вже бозна що уявила собі, якусь романтичну історію... Господи, та хіба ж тут щось розбереш?

Ніяз провадив далі:

— Це було до водоземельної реформи. У батька був пай санашіковий, була й мюлькова земля... Я бачу, ти знов не розумієш... С а н а ш і к — це родова, передільна земля, санашікові землі рід щороку переділює межі своїми членами. М ю л ь к — це праватна власність, її ніхто не переділює, вона лишається весь час, як наділ меншому синові. Але чоловік має право на землю тільки тоді, як він одружений. Варто було батькові одружити дванадцятилітнього сина, як він одержує на нього водоземельний пай. Батькові хотілося мати багато землі, от йому й треба було мене оженити. Та й то вигода — в домі є ще одні робочі руки. В нас часто буває так: батько женить сина із старшою віком жінкою, син виростає, перша жінка є в господі й працює, а він собі знов жениться. Так і мені казав батько.

Недарма Маринка не злюбила цього карлюкуватого діда, господаря. От, який користолюбець! Коштом синового щастя багатіти захотів!

— Але де взяти гроші на калім? — розповідає далі Ніяз. — Батько довго не задумується, продає Гюллер оцьому дідові, Куллуку-Огли... Чого ти?

Маринка від несподіванки скрикнула. Гюллер продано оцьому старому кощеєві? Невже Гюллер жінка йому? Не дочка?

— І не перша жінка, а третя, — сумно відповів Ніяз. — Третя жінка. А я сидів в Ашхабаді й у думці не покладав собі, що діється вдома. За калим, одержаний від Куллуку-Огли, він купив мені сорокалітню сухотну вдову...

— І ти згодився? — після павзи тихо спитала Маринка.

— Кажу ж тобі: мене обдурили. Приїжджає раз дядько до мене в гості. Мені було тоді п'ятнадцять років. Побув дядько днів кілька, все розповідає, тільки за Гюллер і за мене нічого не каже. От уже прийшов час йому їхати. Він просить мене провести його. Я зайшов із ним у вагон, розмовляємо. Хочу я вже йти, він просить: „Побудь, ще не скоро поїзд відходить...” Другий дзвінок, — я хочу вискочити з вагона, а він мене цупко тримає за полу й не пускає. Поїзд рушив, і я — хотів-не-хотів — їду додому. Ну, а вдома батько мені каже: „Оце твоя жінка!” — Яка жінка? Я нікого не знаю! Я ні з ким не вінчався! — „Твоя шапка вінчалася!” — Я так і похолов. Моя шапка вінчалася?

— Твоя шапка? — нічого не розуміла Маринка.

— У нас є звичай: вінчати молоду з шапкою, коли молодого нема приявно, а весілля доконче треба справити.

Ніяз дивився на Маринку заглибленим у себе поглядом.

— Що робити? Я не знав, що робити. Побув трохи вдома, подивився на цю жінку... Про-о-опало мое життя! І так воно досі тягнеться... Кривди цієї я ніколи батькові не забуду, — додав він, помовчавши, і твердо стиснув уста.

— А Гюллер?

— Гюллер? Бачиш, сумна наша Гюллер... Але я її колись визволю з цього пекла!

І правда. Гюллер ніколи не сміялася, а коли наближалися старші жінки або Кулдук-Огли, вона закривала нижню частину лица яшмаком і втуплювала очі в землю.

5.

Ніяз казав правду. Він рідко буває в Мерві. От уже місяць минув, як він відвіз Маринку до Мерва, а оце лише вперше після того приїхав до міста знов. Нагадав: треба довідатися, може Маринка ще й досі не вуджала. А може вже давно виїхала! Закінчився термін її практики й виїхала. А він хотів би з нею дещо порадитись.

Маринка жила в гуртожитку з двома студентками-практикантками, також харків'янками.

Входячи до подвір'я гуртожитку, себто до просторого саду, в якому в тіні дерев стояли полчища ліжок для курсанток якихось мервських курсів, Ніяз побачив, що він прийшов дуже недореч-

но. Крик, галас, юрба... Серед юрби стоїть його приятель Клич, завідувач гуртожитку. На кого це він кричить: „Геть! Геть!” і додає отидні слова?

Але при чому тут Маринка? Ось вона стоїть, спирається на паличку в самому центрі натовпу. І що це за скандал? Чого це дівчата-практикантки плачуть?

Ніяз вслухався. На те схоже, що це до студенток кричить Клич. Ніхто Ніяза не помічає. Він силкується добрати, в чому суть скандалу, але в галасі нічого не може второпати. Хтось у когось щось украв, чи що?

Він протиснувся аж у центр юрби.

— В чім річ, Маринко? В чім річ, Кличе?

Маринка побачила Ніяза й кинулась до нього, вхопила за руку.

— Ніязе, голубчику, за що вони нас так ображають, що жити на світі не хочеться? За що?

І хоч Маринка не з тих, що легко сльозу пускають, але в цю мить вона похапцем ухопила хустинку й одвернулась.

— Я хочу знати, чого їм треба, а вони навіть не слухають нас, виганяють. Я не піду, поки цей йолоп не скаже, що ми тут зробили! Скажи йому це, Ніязе! — ковтаючи непрохані спазми, говорила Маринка.

Ніяз відразу все зрозумів. Бідні дівчата! Але по-своєму наївні. Туркменських жінок ще й убивають, коли вони переступають закон адату, родового права. Цих жінок, чужих, хочуть тільки залякати, заплямити.

Але Клич! Його товариш, що разом із ним учився й перший назвав родове право февдально-родовими забобонами! Клич повірив, що ці дівчата щось зле зробили?

Ніяз рішуче потягнув розлюченого Клича за рукав і запитав, у чім же річ. Червоний від люті, розмахуючи руками й тикаючи пальцями на дівчат, Клич довго й плутано розповідав, наче прикликаючи Ніяза за свідка своєї розправи з винуватцями.

Ніяз, вислухавши й зрозумівши, що котрась із дівчат не соромилася мити волосся на подвір'ї біля ринви з нагрітою сонцем водою та сушила його на очах у всіх, хто проходив, — почав сміятись.

— Ну, Кличе, ти вже зовсім дурниці мелеш і від тебе горілкою несе! — твердо й рішуче сказав Ніяз. — Я цих людей знаю з найкращого боку, і ти покинь, будь ласка, бешкетувати, бо я сюди міліцію покличу!

Обличчя Кличеве раптом ще дужче налилося кров'ю. Він не сподівався, що Ніяз виявиться заступником, він гадав, що Ніяз прийшов його підтримувати. І гнів його миттю перекинувся на Ніяза.

— Тебе хто сюди просив? — брутально закри-

чав він. — Прийми вперед свою сестру, тоді буду з тобою говорити.

Як пополотнів Ніяз! Всі культурні навички, придбані довгими роками праці над собою, раптом злетіли з нього. Йому нестерпно захотілося повалити Клича на землю й бити його, лупити до нестями, до крові. Як, сестру його Гюллер, безчестити? Таке слово кажуть тільки тоді, коли сестра зганьбила честь роду й утратила ім'я цнотливої жінки. Тоді таку сестру брат повинен убити. Яке ж право має усіх паплюжити цей Клич?

Хто дав йому право таке слово сказати на сестру його, на Гюллер?

Ніяз з кулаками кинувся на Клича й, можливо, Клич дав би йому добрий раз каменюкою, коли б справа не йшла про честь Гюллер, про честь роду. А певно, маючи сильніший аргумент за каменюку, він у цю мить відчув свою незмірну перевагу над Ніязом. Він тільки згорда відвів руку Ніязову й кинув йому в обличчя:

— Твоя сестра запізналася з удівцем Оразом, — а ти й не знав? Змий раніш кров'ю свій сором, тоді матимеш право заступатися за інших.

Справді, це був більший удар, ніж каменюкою. Ніяз якось враз зів'яв, осунувся. Він оторопіло озирнувся навкруги й побачив круг себе глузливі очі, почув регіт в юрбі.

І нема йому тут друга!

Він удався до дівчат:

— Що це таке? Гюллер? Маринко, Гюллер?

І замість того, щоб обороняти невинних, Ніяз із соромом покинув подвір'я гуртожитку.

Він побіг просто вулицею, за місто, до оба, перевірити правду на місці. Побіг, як стояв, забувши за свої мервські справи.

Така була третя зустріч Маринки з Ніязом Довлетом.

6.

Мати нагнулася над піччю до чурека й не бачить, що син пройшов повз неї в ой. Ніяз, як голодний вовк, озирнув ой і вискочив назад.

Нема йому спокою. Туга гризе Ніяза.

Гюллер треба вбити, вбити треба її! Тільки кров змиє ганьбу, що лягла на рід.

Гюллер, квіточки ніжні! Ніяз любив тебе, як своє щастя, що завжди тікає в майбутнє. Квіточки ніжні!

Ніяз гострить ножа й сльози скапують йому на лезо. Так спливатиме кров Гюллер, як спливають по лискучій сталі його сльози. Але честь роду над усе! Честь роду можна врятувати тільки кров'ю вивуватця.

Смеркло. Тихо, щоб ніхто не чув і не бачив, підкрадається Ніяз до оселі Куллук-Огли. Він сховається тут за барханом і буде чекати всю ніч, багато ночей, поки не пересвідчиться, що Гюллер справді знеславлює свій рід.

Він сидить довго, дуже довго.

Виходять-вештаються старші Куллукові жінки, виходить і Гюллер. Ніяз стримує себе, щоб не спитати всієї правди. Але туркмен знає: жінка брехлива, жінці вірити не можна. І Ніяз чекає гупої ночі. Коли правда, — Гюллер вийде.

Було близько півночі. З ой вийшла темна, щільно закутана жіноча постать і пройшла повз Ніяза. Вона. Крадькома, навшпиньки, намагаючись не зачепити піщинки, іде за Гюллер тінь. Гюллер, проклята сестро, вернись! Вернись, Ніжні Квіти, молада жінко Куллук-Огли! Не ганьби свого роду! Вернись, бо буде кров!

Нічого не озвалося в серці Гюллер на ці благання Ніязові. Вона висковзнула з тіні юрти й легко, безшумно бігла туди, де її чекав Ораз.

— Я вже давно чекаю на тебе, Гюллер! Я й до ранку міг би просидіти, щасливий, і думати про тебе. Чого ти так довго не приходила?

— Оразе, серце, я ждала, поки всі поснуть. Ніхто не повинен знати, ніхто не знає нічого. Мені допікають, що я лінива, що я сонна, що все в мене з рук випадає, — та дарма!

Ніяз націлився. Гарячий шепіт розтав у вибухові. Вибуху не було, був звичайний постріл, і куля продзижчала над вухом Оразові. Але це рівнозначно вибухові.. Куля вже вибухла й поламала все...

Першою думкою Гюллер було: тікати! Але куди тікати? Тікати до матері — батько вб'є. Тікати до Кулдук-Огли — ні, вже краще до матері. Вже їй смерти не минути. Передсмертна туга стиснула їй серце й вона відчула, як їй треба побачити хоч матір наостанку, передати останній привіт братові Ніязові.

Ось уже добігає Гюллер до батькової ой, — за нею біжить невідомий. Хто? Кулдук-Огли не може так бігти, він старий. Коли не Кулдук-Огли, то хто? Хто наважиться бігти за нею в ой?

І Гюллер увіскочила притьмом в ой, а за нею слідом і той... кого вона не сподівалася бачити. Ніяз!

А певно, він! Ось він витягає ще звечора нагостреного ножа, ось Гюллер кров'ю змиє сором і ганьбу, що заподіяла родові.

Гюллер була дужа. Ага, коли так, коли це Ніяз, що через нього її продали — вона не дасться! Вона виб'є йому з рук того ножа! І вони — кохані брат і сестра — глухо борюються в п'їтми. Нарешті, Гюллер вислизає й тулиться до матері.

— Чому ти тут, Гюллер? — перелякано скри-

кує мати, прокинувшись.

— Де ти взявся, Ніязе? Що ви тут робите? — занепокоєно скочив з постелі батько. — Нащо ти б'єш її?

Ніяз, намагаючись витягнути на середину ой приляклу до матері Гюллер, хрипко кричить, очі в нього світяться зеленим фосфором:

— Вона зганьбила наш рід! Вона — розпусниця! Я повинен її вбити!

Мама зів'яла. Вона простягає руки над тілом зіщуленої Гюллер, але вже не наважується захистити її своїм тілом. Вона тільки тужно заголосила, наче це вже не жива Гюллер, а мрець. Але ж Гюллер іще тремтить, ще серце в ній клекоче, ще надіється вона на помилування. Очі її з благанням і страхом дивляться на володаря — батька.

Та батько жадним м'язом не здригнувся. Гідно й байдужно, навіть не підвищуючи тону, він холодно наказує:

— Кінчай швидше!

І до матері суворо:

— Цить! Не заважай.

От і кінець тобі, Гюллер!

Але Гюллер просить сказати одне слово перед смертю. Ніязе, дозволь сказати тільки одне слово!

— Батьку! — скрикнула вона. — Ти мене занастив! Нащо віддав дідові, старшому за тебе? Ніязе, і ти такий нещасний, як і я. На, вбивай!

Скрикнула, підбігла до Ніяза й підставила груди.

І Ніяз...

7.

Четвертий раз зустріла Маринка Ніяза в вагоні, як виїжджала з Мерву до Ашхабаду. Побачивши Ніяза, вона зраділа. От кого хотіла ще побачити перед від'їздом додому, до Харкова!

— Скінчилися вже два місяці моєї практики, — трясла вона з усієї сили Ніязові руку. — Тепер може вже й не побачимось ніколи, але я про тебе берігтиму найкращі спогади...

І Маринка хотіла вже розказувати, чим скінчилась та дурна Кличева напасть, як він потім перепрошував, — та в цю мить вона помітила, що Ніяз не сам. Та хто ж це з ним? Невже Гюллер?

Це була не Гюллер, а тінь її, така вона була замучена, вся в синяках і ранах.

— Що сталося з Гюллер? — вражено й зовсім іншим голосом запитала Маринка.

Ніяз ясно, з десь глибоко-затамованим болям,

всміхнувся Маринці. Потім він веселим голосом сказав:

— Тільки не дивись на неї, Маринко! Будь ласка! Вона зараз починає тремтіти, корчитися в судомах і плакати. Вона дуже багато страшного пережила в ці дні і їй треба тепер великого спокою. Я тобі все розповім, тільки ти не показуй, що ми про неї говоримо. Не звертай уваги.

— Але що було з нею? — вдавши веселе обличчя, байдужим голосом запитала ще раз Маринка. Як добре, що Гюллер інакше, як по-туркменському не вміє!

— Гюллер стала жертвою... Мені важко навіть розказувати. Це щось таке дике, криваве, що я й досі не можу отямитись. Я її ледве врятував. Коли б днем пізніше прийшов до оба, — не знаю, що було б...

І знизивши голос, почав розказувати, скупо, уривчасто кидаючи слова:

— Тепер я вдячний Кличеві, що він мене попередив. Але тоді, — я не знаю, що зо мною сталося. Весь тисячолітній намул знявся в мені. Я біг до оба з однією метою — вбити її. Так, Маринко, вбити. Так робили наші батьки й діди, і в мені раптом прокинувся дикий кочовик, я забув за всі свої переконання. Я біг, як божевільний, через селища, через піски. І не знаю: чи я зморений упав, заснув, чи мені таке примарилося, — привидилося мені, що я

всадив їй у груди ножа. Очутився я — холодний піт виступив на мені, тремчу. І я зрозумів, як я ще в полоні старого, який я безглуздий. Хіба вона не сама собі господиня? Яке я маю над нею право? Та я повинен ще й допомогти їй вибороти щастя!

І кінець дороги йду я такий просвітлений, такий радісний. Іду й не поспішаю. Думаю, — от я прийду, викличу її десь у затишний куток і скажу:

„Сестро! Ми обое з тобою нещасливі, нумо всіх перехитруємо! Тікай звідси! А як правда, що ти когось любиш, то й його візьмемо з собою.”

— Ай, коли б я знав, що треба поспішати! На один день тільки раніш треба було прийти!

— Подумай! Помер старий карлючка Кулдук-Огли, рід почав ділити між собою його майно й жінок. А Гюллер взяла та й зникла. Молодець, Гюллер! — кинув він у бік сестри.

Та байдужно дивилася в вікно. Її ще майже дитяче обличчя, спотворене від синяків та кривавих басаманів, було надто стражденне, щоб вона могла щось сприймати. На братів вигук вона мляво всмінулася, ніби скривилась.

— Ніхто не знав, куди вона поділася, — провадив далі Ніяз. — Але ось родичам донесли, що сусідка впізнала по одежі сестру, як та виходила ввечорі з Оразової ой. На ранок біля тієї ой зібралася юрба. Всі родичі, мулла, ахун, всі старі, всі споборники старих звичаїв.

Спочатку кричав мулла, що Ораз повинен вигнати її, бо вона образила оба, образила священні закони, і Ораз не має права захищати розпусницю.

Родичі Куллук-Огли підняли галас, що вони заплатили гроші за неї й мають право повернути нею, як хочуть. А коли Ораз не віддасть її, то раз рознесуть йому ой.

Пробували вислати когось, добром умовити Ораза. Йому нічого не буде, хай тільки віддасть те, що йому не належить.

Але Ораз забарикадувався в ой і — ані звука.

— Будемо ой ламати!

Ані звука.

Тоді пішли в роботу ножі й шаблі. Почали різати мотузки, повсть, рубати углу ой. Що таке ой перед озвірілою юрбою? Одна мить — і з неї зосталася купа сміття. Ораза, мов злочинця, зв'язали, а юрба вхопила це дівча, і почалася дика розправа. Що було далі? Хто бачив — каже: тягли її за ноги через оба, по землі, топтали її тапи, шматували її одержу, били ногами в живіт, у груди, в лице... Приволокли й укинули в ой. Там у них горбань є, виродок. „Як не помре, то буде твоя...” — сказали.

Маринка вже не може витримати. Вона хутко встала, підійшла до протилежного вікна й стала спиною до Ніяза та Гюллер. Повз вікно біг якийсь гарячий туман. Маринка розридалася й утекла до

сусіднього купе, аж на край вагона.

Коли вона, зігнавши непрохані сльози, вернулася до свого купе, довго мовчали. Нарешті, Маринка насмілилася запитати:

— Як же ти вирвав її звідти?

— Я нічого не знав. Я йшов повз оба й весело насвистував, як мене покликкала одна жінка.

„Іди рятуй сестру, — озираючись, зашепотіла вона. — Іди й скажи, що ти з нею по-своєму розправишся.”

Інакше вони б мені її не віддали. Як же ж! Як брат, я маю більше за них право її покарати. Але заступитися за неї — ні!

І я дістаю коня, підлітаю до ой, такий сердитий — ух! — всміхається Ніяз. — „Де вона, проклята? Ось я сам із нею розправлюся!” Беру її, отаку немічну, на коня, виявляю, яку тільки можу, жорстокість (таку, щоб їй не шкодити) і... і тепер ти бачиш нас, Маринко, що ми їдемо до Ашхабаду.

Гюллер, мов скам'яніла, все дивилася в вікно. Раптом вона почала схлипувати, потім поклала голову на столик і почала битися в гістеричному нападі. Сусіди в купе сполошилися. Ніяз почав клопотатися біля сестри. Маринка побігла шукати води. Гюллер покляла на лаві, Маринка сіла біля неї й гладила волосся, руки, поки Гюллер не стихла.

Всі в вагоні почали говорити майже пошепки.

Маринці було шкода, що вона оце вже й відїжджає, не буде знати дальшої долі Гюллер. Чи вони коли ще зустрінуться? Ніяз тепер мовчки дивився у вікно й думав, чи показати Маринці того листа, над яким уже два тижні роздумує. Це було відрядження до харківської економічної школи, яке він міг би використати, якби захотів. Через свою вроджену делікатність він боявся наразитися на... ще Маринка подумає щось зле?

Але обернувшись, глянув на групу з двох дівчат і відчув, що його страхи безпідставні.

— Чи і в Харкові буває коли таке глибоко синє небо, як у нас? — запитався Ніяз у Маринки, не знаючи, з чого почати.

Київ, 1932

ЖАДОБА

1.

Р О М А Н

Що за дівчина йде просто на мене й не думає звертати з дороги? Он воно що, це сліпа! І сліпі є в нашій санаторії?

Дівчина йде й сміється якоюсь безтурботною усмішкою. Ці сліпі мене завжди цікавлять своєю особливою душевною структурою. Навіть моя дисертаційна робота на придбання ступня кандидата медичних наук має психологічний ухил. Адже не диво: сліпі позбавлені одної з найважливіших функцій — чуття зору, і натомість у них розвиваються якісь інші. Буває щось подібне до гіпертрофії — дотику, нюху, слуху — і це створює в сліпій людині якийсь інший світ, не менш багатий і різноманітний, ніж у звичайної людини з нормальними органами чуття.

Треба мені з нею познайомитися. Сліпа, а сміється! Можливо, вона піддається лікуванню, — побачимо. Або, може... але ні, ця операція небезпечна... Покищо жадна людина не зазнавала такої операції, й піддати отаке дівчисько цьому неперевіреному експериментові, а потім воно знов осліпне, — це надто жорстоко.

2.

Ф І О Н А

Ще тільки пів години тому буйна радість охоплювала мене, а тепер я повертаюся з ідальні, обтяжена самотністю. Чому я така обділена природою? Хіба вона має право так насміятися з мене? Пів години тому, коли я грала собі на роялі в клубі, а мене обступили люди, я почувала себе в піднесеній атмосфері, знала, що й я потрібна, що й я не даром живу. Так мені захотілося бути серед широкого товариства — і тут я ще гостріше відчула свою самотність. Коли ж природа мене пограбувала, — нащо дає такі жадання, які ніколи не здійсняться? Яка мука: знати, що життя не для тебе!

В цю мить хтось підхопив мене під руку.

— Швидше, швидше! Зараз буде дощ, та ще й який дощ!

Я з моїм невідомим знайомим побігла якомога. Добігли до якоїсь веранди, — добре, що й так, бо дощ як ринув!

— Ви мене не впізнаєте? — запитав мій несподіваний товариш, коли ми віддихалися від бігу. — Пам'ятаєте, ви грали „Турецький марш” на клубній веранді, а я вам підсвистував...

— О, то це ви? У вас так чудово виходить, краще за всякий інструмент.

— От бачите, впізнали! — радісно відповів він.
— Мушу ж вам сказати, ви так любовно кладете пальці на клявіші, що я часто задивлявся. Пробачте, ви давно вчитеся музики? Самоучка? Так ви — талант!

Це слово боляче різнуло мене. „Талант”... Мені завжди боляче, коли чую таке, бо ці слова нагадують мені, що з мене був би в чомусь талант, коли б я не була сліпа...

Так ми познайомились і подружили.

В атмосфері курортній ми чудна пара. Ставний лікар-асистент і вихованка з будинку сліпих. Я горда своїм невідступним другом, а він, як потім мені стало ясно, мав свою мету.

Ця дружба оповита якоюсь солодкою романтикою. Він знаходить собі втіху ходити зо мною по лісі, по горах і розповідати, що бачить.

Ліс позолочений сонцем? І темнозелені химерні контрасти? Як же це так? Зелене може стати золотим?.. Ага! Сонце розсипалось на скалочки й кожна скалочка ще на мільярди. А тепер ми виходимо з найгустішої стежки до урвища й перед нами раптом Дніпро. В Дніпрі пливуть білі хмарки. В далекому небі губляться ліси...

— Мовчїть, Романе, бо мені заздро вас слухати. Я ніколи-ніколи цього не бачитиму!

— І всього тільки маленьку операцію в дитин-

стві, — задумано говорить він. — І ми з вами зараз оце вдвох дивилися б на безмежні краєвиди.

Я чогось затремтіла.

— А тепер цієї операції зробити не можна? Яка недосконала ваша наука!

— Це мені дорікання? Ой, Фіоно, яка ж ви несправедлива! — журить Роман. — Хочете, я на вас зроблю експеримент? А ви візьмете та й помрете — і вийде, що я вас убив.

Я думала, що це добродушні жарти. А він ще й питає:

— Ну то що, згода?

— Хіба я смію про це думати? — відповіла я цілком серйозно.

— І так би й померла? І не побоялася б болю? — допитувався Роман, переходячи на „ти”.

— Не треба гіршого болю, як є!

Я обернулася до нього з надією. А може ще можна мені ту операцію зробити, може ще не пізно? І в нападі раптового розпачу я вхопила Романа за руку.

— Романе, ви повинні мені допомогти! Ну скажіть, куди мені податися, що мені зробити, щоб мене взяли на операцію? Хай спробують, мені себе не жаль. А скільки ж, крім мене, буде щасливих, якщо

операція вдасться.

— Ти нагадуєш мені одного вченого, який, щоб дослідити, що відчуває вішалник перед смертю, наказав помічникам повісити себе і зняти через п'ять хвилин.

— Це був справжній герой, — вирвалося в мене.

— От! І виявилось, що вішалник зразу втрачає притомність, смерть легка. Та не в цьому суть. Вченому треба було знати, скільки часу живе людина після моменту повішення. Через це він першим дослідом не задовольнився й сказав повісити себе на десять хвилин.

Я слухала, затамувавши дух. Мені так зрозуміло, що керувало вченим. Це жадоба, якої не злякала смерть. Щоб добитися результатів того, чому присвятив себе, він не зупинився ні перед чим. Отака повинна бути справжня людина! — Ну і що, і що?

— Нічого. За третім разом, коли він наказав повісити себе на п'ятнадцять хвилин, в нього вже завмирав пульс — і думали, що він помер. Звичайно, полякалися... Але він все таки не помер.

— От! І я б зробила точнісінько так, як цей учений, — урочисто сказала я.

Він нічого не відповів, а відчувається — щось не договорив.

Після однієї з таких розмов Роман став дуже серйозний, навіть суворий. Що ж він мені скаже?

У мене завмирає серце, коли я слухаю такі його слова:

— Тільки я прошу, Фіоно, вислухати мене до кінця. Я, Фіоно, хотів тебе використати. Не ображайся, я саме так і сказав. Те, що я потоваришував із тобою, все те, що я говорив тобі, — для того, щоб схилити тебе на злочин. Хай я тепер назву це злочином, ти потім зрозумієш цю назву.

Він говорить, а моє серце заволікається густою тугою. Виходить... Виходить, якийсь розрахунок керував його приязню до мене? „Використати хотів”... І такий гострий жаль стиснув і вдарив у саме серце! Що ж це за біль? Хіба сліпа може виходити за грані мрій?

Але що ж він каже далі? Просить дарувати йому, — він від свого наміру відмовляється, він не може штовхнути мене на цей безглуздий вчинок, йому мене надто жаль.

— Подумай, Фіоно, я хотів на тобі експеримент зробити. Я давно вже шукаю об'єкта, який би згодився на цю, безумовно, засуджену найкращими офтальмологами, операцію. Я маю підстави твердити, що така сліпота, як твоя, може бути вилікувана. Але ж це ризик, — як же мені різати тебе, що

того кроля, таку милу, сердечну дівчинку? Коли подумаю про тебе, — моє серце повне ніжності.

— Романе, ви не ніжний і не чулий, а жорсткий! — майже скрикнула я, почувши ці слова. — Що значить оце моє життя?

— Але ж я збрехав тобі: вчений не ожив! — грубо перебив Роман.

— Хай і я не оживу, однаково, ви повинні це зробити. Так, краще бути дослідним кролем, ніж боягузом!

Я благаю й вимагаю водночас, але Роман твердить одне:

— Ні, цього не може бути! Не може бути цього!

— Вам жаль мене? Неправда, ви боягуз, ви нещасний боягуз, ви раб своїх переживань! — згубивши ввічливість, вибухла я. — Людина, що пильнує тільки свого інтересу, ніколи не зробить великого.

Є сила, що не передається в слова, яка підкорює волю того, в кого народиться, яка підкорює інших. Вона, як лявіна, все поймає на своєму шляху. Все повинне впасти перед нею.

Ця сила — жадоба.

Прекрасний екземпляр для моєї дослідної праці! Які раптові зміни в настроях — просто без жадних переходів. Я ще такого не спостерігав у своїй практиці. Тільки чи можна це зв'язати з дефектом зорового нерву? А от дослідимо! Я сказав би, що у Фіони гіпертрофія не стільки дотику та слуху, як емоційности. Вона вся без останку входить у своє почування, тому нема ніяких переходів. В неї навіть є термін для цього — жадоба. Як я не лякав її різними жахами! Розповів про професора, що для експерименту не пошкодував життя, — не помогло. Розповів про випадок, коли сліпому повернуто було зір, а потім людина знов осліпла, — і вся трагічність цього випадку не злякала її. Що ж, може спробувати? Цікаво, що може вийти з цієї людини — видющої?

Така конституція може обіцяти все. З таких людей, мабуть, виходили Марії Магдалини або авантюристи, здатні на всякий ризик. Може з них виходили скнари — Шейлоки й „скупі рицарі”. Міг би вийти з неї й великий музикант — саме така вдача підіймає людей на творчість.

Але, на жаль, їй уже двадцять років, а в цей час починати для музики пізно...

Ні, не буду порушувати її спокою. Хай собі

живе в своїх мареннях. Для неї краще, що вона сліпа.

А все ж цікаво, що з неї могло б бути, коли б їй дати зір! Це ж був би мій власний твір.

4.

Ф І О Н А

Мені здається, що це вже не раз мені снилося, що я вже переживала таке, потопала в цьому суворому спокої чистоти. Все кругом відзеркалене, вишліфване, сяє, іскриться.

Все це таке, як я уявляла.

Терпляче лежу з забінтованою головою. Мені є про що подумати і я охоче виконую вимоги лікарів та не заперечую проти пов'язок.

Перше, що я побачила, це був Роман.

Їх увійшло до палати троє й серед них я впізнала давно знайомий мені голос. Другий голос — літньої жінки. А, це напевно та відома професорка-офтальмолог. А третій — грубий бас, це — якогось товстуна. Розмова йде про мене. Мене, очевидно, мають розбінтовувати, а мені навіть і байдуже. От чудна хвилина! За мить я вступлю в справжнє життя, а я складаю з голосу портрети і вдачу незнайомих. Очевидно, радість приходить некликана. Так досягти й, добившись, так збайдужіти!

Мене розв'язали, правда, тільки на одну хвилину. Хоч на цю мить у палаті зробили півтемряву, — але до чого ж людина схожа на свій голос! Роман точнісінько такий, як я уявляла собі з голосу: енергія й життя зосереджені в блакитних, з ніжним полиском, очах. Через ті очі не можна заперечувати проти трохи виснаженого, прив'ялого й загостреного обличчя. Здається, вся радість моя перебралася в ті блакитні очі.

Але мені не дали довго роздивлятися... Зразу ж забінтували, а самі (хитрі які!) почали вітати одне одного. Перемога, небувале досягнення, успіх світового значення!.. Їм добре, а мене зав'язали!

Коли ті пішли, Роман блакитно говорить:

— Так ми з тобою, Фіонко, давні друзі! Ану, заспівай мені „Ой під гайком, гайком...”

— Під яким гайком?

— А ту пісеньку, що ти співала, як маячила.

Але ж я не знаю такої пісні...

Роман довго й пустотливо сперечається зо мною, що я таку пісеньку знаю, і, нарешті, не витримує. Йому дуже цікаво, хто мій тато і хто моя мама.

— Мій тато — дитячий будинок і мама — будинок... А я знаю, хто?

Тоді Роман каже:

— Ну, то я знаю. Слухай но лишень! Ти лежала вся в білому, вся перев'язана після операції й співала:

*„Ой, під гайком, гайком,
Гайком зелененьким,
Там орала дівчинонька
Волюком чорненьким...“*

Ти співала й маячила в жару, а я сидів біля тебе й напружено міркував: „Де я вже чув раз, що ти, саме ти співала цю пісеньку? І пригадалася мені одна напівзабута картинка.

...Ярмарок майже роз'їхався. По всій ярмарковій площі, де стояли вози, золотиться під призахіднім сонцем солома, сіно, розсипана пашня. Де-не-де стоять ще вози. Їх господарі надолужують біля сидух із самогонкою, ковбасою, холодцем та іншими стравами для ярмаркових. Там і моя мати запиває могорич. Ми з нею гонили сьогодні продавати бичка, і той могорич, пам'ятаю, тривав щось до смерку. Я сховав у торбу гостинці — гарні, розмальовані червоною й зеленою фарбою, білі пшеничні коники — заздалегідь уявляв, як то стішаться Ганя й Василько... Я собі мріяв. Мама й мені вділила чималий кусник ковбаси, і настрої у мене був нівроку.

Поруч нас розпивають такий могорич, аж пір'я летить. Мучать того лірника: „Грай веселої, ве-

селої!” Впіймали цих двох старців, напоїли їх, що і грали, а вони не вмiють веселої, тільки сумної грають. Старець уже впився та штовхає під бiк старчиху. Нiяк не вгодять!

Мати, як уп’ється, то зараз плаче. „Оце, люди добрі, ми тут чи гуляли, чи ні, та й додому якось доберемось. А куди цим бідним старцям іти? Наштовхають їх по цих ярмарках, може де й наб’ють... Ой, горе, горе...” І плаче!

Тітка, що купила бичка, жалю додає: „Ще літом так-сяк, десь і під копою переночують, а зимою ж ніхто й у хату не прийме. І то треба такому ще й дітьми заводитись? Чи ти ба, як викаблучує!”

„Чиє ж то воно? А нехай Бог милує! Чи ви бачили таке?”

Мати й плакати покинула, так задивилася на малесеньку танцюристку, що розвеселяла юрбу пізніх ярмаркових. Дівча років трьох-чотирьох, само ледве на ніжки сп’ялося, а вже таке танцюристе. Воно танцювало й само собі приспівувало: „Ой, під гайком, гайком...” Отак то виручала ти колись своїх батьків, що не вмiли веселої.

Роман замовк. Мовчу і я. Мені інколи ввижались такі картини, як оце розповів Роман, але я нічого і ніяк не пам’ятаю. Так він гадає, що я й є та сама дівчинка? От який мені шлях стелився: по селах та ярмарках жебрати. Яке то химерне те щастя: коли воно є, людина його не помічає. Однаково, що

здоров'я. А я жила в будинку сліпих і не помічала, що я щаслива! Але почекайте но...

— Романа, ви, здається, сказали, що та дівчинка була видюща.

— Сама ти дівчинка! От через те ж я й запевняв, що операція вдасться. Бо ти була видюща в дитинстві, я це відразу побачив.

Я раптом так реально уявила себе маленькою жебрачкою, що справжня реальність здалася мені казковим сном. Інстинктовним рухом я шарпнула на голові бінти, щоб побачити себе, побачити небо і, головне, пересвідчитися, — що ж дійсність?

Але Роман попередив мене таким енергійним жестом, аж рука моя вдарилася об бильце.

— Руки поодбиваю, — жартома попередив він.

5.

Р О М А Н

Все йде якнайкраще! Незабаром наша хвора буде танцювати зо мною вальса. Боюсь тільки, що уявлення завжди відчищене від додаткових елементів, які бувають у житті, і ті додатки будуть бентежити напочатку цю безкомпромісну вдачу. Ну, та в неї досить розуму, щоб увійти в життя таке, як є!

Що мене в ній приваблює — це невичерпне, незакаламучене джерело широти. Здається, я навіть закоханий у свою хвору. Але що я її вивчаю, то повинен зберегти об'єктивність.

Як же поведеться тепер мій твір?

6.

Ф І О Н А

— Що це таке? — питає мене сестра.

Я не знаю. Сестра каже, що це в вікно видно небо.

Небо! Так от яке ти, небо!

Мені здається, що я трохи одурена, бо воно повинне бути трохи небесніше, цебто синіше.

— А це?

Мені показують тоненьку паличку. Я не знаю, що це за річ. Беру в руки, обмацую — і радісно кажу:

— Це олівець.

— А це?

Я теж не знаю. І тоді тільки, коли мене підводять до невідомої речі, я обмацую її й кажу:

— Це стілець.

І так усе. Я не знаю на вигляд жадної речі й для того, щоб дати їй назву, я мушу її обмацати. Все, все треба наново вивчати! І це так цікаво!

Одно тільки: кольори здавалися мені в сліпоті яскравішими й багатшими. Мене образило небо в вікні тому, що воно було білувато-блакитне, а не густосине, як я уявляла собі. Мене образила верхівка дерева, яка заглядала крізь те ж саме вікно. Вона не повинна бути така запорошена! Свіжозелена повинна бути!

Але перший мій вихід на повітря в сад розвіяв ці розчарування, бо там були дерева таких кольорів, яких тільки мені заманеться: і блідо, й ніжно, й густозелені, і різкожовті, і навіть, як жар, червоні. Отака вона, рання осінь, час буяння кольорів...

Вже виписуюсь. Мені подають якісь закандзюблені черевики, якусь побілілу від сонця кофту, невиразного кольору хустинку.

Я просто обурилась.

— Заберіть від мене ці лахи! Що ви мені принесли?

Санітарка здивовано подивилася й нічого не сказала. Хворих не можна дратувати. А мені з досади хочеться заплакати. І то я ходила в цій незугарній жакеточці, в цих кошмарних шкарбанах? Носила на голові оцю ганчірочку, яка колись була, мабуть, червоною? І то мене такою бачив Роман та

ще й говорив до мене?

Тільки через одержу я не вийшла сьогодні з лікарні.

Минають дні.

Мені важко справитися з тією навалою нового, незрозумілого інколи, що ним засипає мене мій зір. І то є стільки речей, які треба пам'ятати, і то всі речі мають свою назву! А найперше — треба вчитися грамоти видющих, бо я знаю тільки грамоту сліпих. Так і хочеться поспробувати слово на дотик, але на дотик нічого нема. Не второпаю, як мені справитися з цим усім. Буває, мушу кілька днів не виходити, щоб оббутися з тим, що бачила.

Роман мусить часто водити мене до театрів та до кіна. Правда, його треба дуже просити, бо він каже, що на перших порах не можна обнатужувати свій зір.

Та коли б тільки ця пристрасть до видовищ — менше з тим. Але тут нова риса з'явилася в мене: я втягнулася в метушню уборів. Я так люблю розглядати кожну гарно зодягнену постать з вуличного потоку, так хочеться мати й собі це все! Я палко мрію про переливчастий шовк, якого в мене ніколи не було, про кольорове взуття, про яке я досі не мала навіть уявлення...

Оце пішла я вперше купувати собі панчохи. Думала купити одну пару, а принесла додому аж

пів дванадцятки. Отака ненажера!

Я кидаюся на все кольорове, гарне. Спиняюся перед кожною вітриною, особливо, де є чудові модельні сукні. На вулиці мені хочеться всі квіти, які бачу, забрати в оберемок і нести до себе... Отака ненажера!

7.

Р О М А Н

Ці несподівані результати лікарської практики можуть хоч кого збити з пантелику! Хто б подумав, що з моєї романтичної сліпої Фіони, з таким діапазоном широти, яка й мене полонила, — хто б подумав, що з неї вийде запопадлива хатня господиня?

Правду казати, спочатку я боявся, що дівчина моя потоне в кольоровім ганчір'ї. Дивна здатність захоплюватись! Хто каже, що непотрібна краса одягу? Звичайно ж, що естетика притаманна цивілізованій людині, звичайно ж, що одяг характеризує наш культурний рівень! Але дозвольте, коли ви сидите без обіду й несете до хати шовк та всякі там „крепрозмарини”, то це вже потворно, а не естетично. З цікавості, що то буде, я її не спиняв, — невже моя щира Фіона, — така смілива й рішуча, — знайшла своє життєве призначення в марнотратстві та капелюшках?

Не хотілося б помилитись, — думав я, — але, мабуть, це етап, властивий такій емоційній натурі, як моя Фіона. Вона захопилася першим, що трапилось, на її шляху. Це пройде.

І я не помилився. З'явилися наші дітки — Ялинка й Маргарита — забуті стали витівки пустої модниці, а народилася хатня господиня.

Хоч, як об'єктивний спостерігач, я розчарований, що мій твір виявився таким тривіальним, але правду кажучи, кращої дружини, як Фіона, не знайти. Вона звила вінок затишности, і я до цього часу не знав, що це підвищує тонус працездатности. Дітки ростуть під її невсипущим доглядом. Чого мені ще треба?

8.

Ф І О Н А

Романові, моему чоловікові і батькові двох дітей-близнят, Ялинки й Маргаритки, подобається, що я аж тремчу за всім гарним. Інколи мені здається, що він не тільки потурає мені, а навмисне підбиває на дорогі, елегантні речі.

Давно відійшли ті часи, коли я жадала щодня мати щось нове, щось надяскраве... Потім я дбала створити собі й своїй сім'ї красний побут.

В нашому мешканні все до смаку дібране, все

припасоване, бо й тут я була вірна собі до кінця, і в хатній метушні я переймалася пристрасстю перевершити себе саму.

Все є, тільки нічого не залишилося з мого внутрішнього багатства. Я в цій метушні зубожіла й залишилася з самим жерущим невдоволенням. У мене є все й мені нудно.

І от він неминуче прийшов, цей день.

Отже, раз увечорі... Роман сидить за своїм робочим столом, працює. Зелений дашок збирає все світло над столом, і речі в інтимній темряві, здається, провадять тиху, сумирну розмову. Діти сплять у сусідній кімнаті.

Книжка лежить у мене на колінах, я дивлюся перед собою й нічого не бачу. Мені не читається. Мені нудно.

Що б я робила тепер у цю хвилину, коли б була в будинку сліпих? А гарне було життя! Жилося й працювалося, було цю працю видко, була вона комусь потрібна, притулок за неї, навіть, премії давав. І для себе був час, хоч здавалося, що він розхапаний всякими невідкладними справами. А чого не вистачало в особистому, те домальовувала уява чистими, ясними барвами. Було повне життя.

А ось тепер і час у мене є — і він мені потрібний. Мені нудно.

Що ж виходить? З'явилось інтимне, а життя

спорожніло, обмежилося двома кімнатами й кухнею, роздробилося в хатній метушні й за межі її не виходить... І так до самої смерті? Чи варто було міняти нещастя сліпої на щастя видючої?

Діти? В цю хвилину я зовсім забула, що в мене є діти. Чудно! Мені серце крається, коли дитина заб'ється, але дуже часто я зовсім забуваю за них, наче моє життя не зв'язане з ними найміцнішими нитками. Крім дітей, мені треба ще чогось, що в мене було й чого тепер нема.

Я знову починаю читати, тільки, прочитавши сторінку, нічого не зрозумівши, я машинально згорнула книжку й підійшла до Романа. Сіла на бильце його крісла.

— Романе, нам треба взяти розлуку.

— Що? — неуважно запитав Роман, не дослухаючись. А потім зовсім іншим голосом перепитав:

— Що таке?

Це таки дико. Ми з Романом живемо надзвичайно дружно й мирно. Я з великою повагою ставлюся до його наукової роботи. В цьому він знайшов у мені вірну товаришку. Я за всяку ціну дбаю огородити його від усяких турбот, аби він дав суспільству все, на що може піднятися його талант окуліста-мистця. А він знає, яка я вдячна йому за своє друге народження, і знає, що я пильную його інтересів не з обов'язку. Він певен, що я знайшла в ньому все... Що ж примусило мене вимовити такі

слова?

— Я кажу, що нам треба взяти розлуку.

Він ще й досі далекий від того, що я сказала, і тільки всміхнувся своїми добренними блакитними очима та й хотів був звернутися назад до своєї роботи. Але слова, проказані двічі, дійшли, нарешті, таким змістом, який у них був вкладений.

— Що це значить? — тороплено запитав він. — Звідки це така ідея залетіла в твою голову? Пробач мені, може я до тебе не уважно ставлюся, може ти нудишся?

Він довго дивиться на мене уважно, стривожено й допитливо.

— А може тобі що інше здалося? Мені нема чого від тебе таїти. Скажи мені, чого тобі не вистачає?

Ось такий він чуйний, щедрий на все, ладний собою пожертвувати, якби треба було.

— Я не можу жити далі таким життям, — тільки й знайшла я що сказати. Справді, що можна заперечити на його слова? Все, що він каже, правда. І воно загнало назад те, що назріло в душі, що владно вимагало слова. Та слова такого не знаходилось.

Роман оглянувся по кімнаті.

— Мені здається, що в кімнаті цій не вистачає рояля. Правда?

— Ні, рояля не треба. Пусти мене.

— Куди ж тебе пустити? — всміхнувся він. Він вже заспокоївся після несподіванки й прибрав свого звичайного тону потурання. Ах, це мені потурання!

— Я в ролі хатньої господині задихаюся, — скрикнула я. — Ти йдеш уперед семимилевими кроками, а я... Ну, скажи, для чого я видюща? Для хатнього кубла? Та краще б усього цього не було, — була б я собі сліпа громадянка. І сліпа, та корисна була б. А тепер хто я? Жалюгідна утриманка.

Діти? Пощо ти мене дівчатками умовляєш? Мені болить серце, що я не вмію виховувати їх, як слід. Я їх надто люблю і тому не знаю ніколи міри. Оці повсякденні запихання рота! — „Ялинко, їж!” — „Мамочко, ну я не хочу!” — Їж, кажу тобі, дам лупки!” — Дівча починає плакати або визвіряться: „Не хочу я твоїх яблук, набридли мені твої яблука!” Пхаєш дитині в рота, й дитина реве, і я не знаю, як краще — чи щоб дитина була голодна, чи силою її змушувати.

А хіба ми так росли? Хіба так має рости дужа, міцна людина, яка повинна сама собі творити свою долю? Це ж дівчатка, їх же треба виховувати відважними, витривалими, не ласими на даровий хліб, на паразитарне проживання. Я й сама бачу, що не так виховую їх, що по-дурному — то панькаюся з ними, то кричу... Хай лаять, рвуть свої платтячка, ламають свої цяцьки, валяються в піску, —

хай розвиваються. А в мене виходить — не сядь, не стань, не грайся. Поки не нагрію ковдри — не наважуся вкласти в постелю. Одне слово, не впадь, по-роше, на моє хороше! Я тремчу над ними й через це виходить не так, як треба.

Встаєш ти. „Фіоно, а які мені сьогодні шкарпетки взути? Тут гудзик відірваний. А може мені не цю сорочку взяти? Де моя краватка?” Ти — прекрасний друг, але ти не помічаєш, що без няньки не можеш. Як остогидли мені оці шкарпетки, оці безмежно дрібні турботи, серед яких я живу! Я виросла в дитячому будинку і звикла до гуртового життя. Може не все і не так добре, як у видющих, у нас виходило, але як же цікаво було! Там у нас і змагання було, і спорт, і суботники ми влаштовували, і лекції нам читали. Я жила там повним громадським життям.

Я довго кріпилася. Я пробувала все. Спочатку думала, що як механізую свою працю хатньої господині, то все буде гаразд. Але я вже все-все зробила, — придбала електричне начиння, залізко, чайника, плитку, — ну, все чисто. І нічого не допомгло. Думала: от звільнюся, буду також щось робити, кудись ходити, а не тільки в хаті кублитися. Тільки нічого з цього не виходить. Хатньої роботи ніколи не переробиш, хатній клопіт з'їдає весь мій час, і моєї роботи не видно.

А ти думаєш, що мені роляль допоможе! Ні, не закриє він порожнечі.

Ти, наприклад, ніколи не поцікавився, чи я хоч коли святний день мала. Звичайний собі вихідний день.

В мене скарг вистачило б на цілий день. Але Роман потураюче всміхається. Видко, він анітрохи не вдумується у всю серйозність того, що я говорю.

— То нащо ж розлука? Ми візьмемо робітницю й усе буде гаразд. Ти тоді зможеш піти десь працювати або вчитися. Зможеш узятися до цієї самої музики, про яку ти, природна музикантка, так байдужно обмовилася. Нащо ці трагічні переживання, коли можна без болю все це розв'язати, просто? Я не тільки визнаю твою рацію, я гордий з того, що ти належно оцінила свою роль й хочеш знайти місце в житті, гідне тебе.

Мене схвилювали його слова, чи не більш за мої. Він сказав це так, що я раптом видобула ті слова, яких не знаходила й для себе.

Мені остогидла ця безплідна метушня. Смішно й бридко тепер, коли пригадаю, як я бігла колись за кожною дрібницею, захоплювалась кожною гарненькою фантиною. А що оце все кругом мене, як не та сама метушня? І це робила я, яка з дитинства плекала мрію мати життя з великими вчинками, з величним змістом? Я ж хотіла, щоб життя мое вбрало весь досвід людства, щоб подивитися, чи є кінець жадобі людини творити, розвиватися й рухатися вперед!

А що вийшло? Двох дітей маю, та й тих не вмію виховати як слід. Яка внутрішня порожнеча, яке непотрібне життя в цих рамках хатнього побуту!

Чому ти, Романе, так потураюче дивишся на мене? Думаєш, дитина цяцьку розламала та й плаче? Ой, гляди!..

9.

Р О М А Н

Не знаю, чи мені вдасться зостатися на висотах об'єктивності, втриматися в тій ролі, яку я обрав із самого початку, як побачив Фіону. Вона дедалі більше вражає мене своєю невгамовністю. Ні, таки гіпертрофія емоційності — ж а д о б а, її мовою — не зв'язана з психічним комплексом, породженим сліпотою. Це Фіонина притаманна риса. А найбільше ж мене полонить і підкорює її не обмежена нічим, стихійна щирість. Інша б на її місці хитрувала, підготовлювала, підступом щось виманювала — адже ж вона залежить цілковито від мене — а Фіона все відразу висипала натрусом, все, що в неї на душі. І цим вона обеззброює.

Яка вона була племениста, коли перелічувала всі свої скарги. Все, що таке маловажне для іншої людини, у неї виростає до гігантських світових проблем. Хвалити Бога, всі твої проблеми дуже легко розв'язати, моє щире Фіоненятко!

З чим зрівняти ці неповторні хвилини, коли вискакуєш о шостій годині ранку на бадьору вулицю? Такі самі тіні, як ти, біжать, і я знаю, куди вони біжать!

Неповторні години передробітні, коли прогуби другий гудок, і в чеканні третього розкладаєш свої інструменти: молоток, „кусачку”, терпуг, шайби, штихти... В роботі непомітно запалюєшся, якась ненажерність до роботи опановує і от несподівано застає обід.

Новизна становища мене окрилює. Я почуваю себе природним слюсарем. Правда, я вже встигла пооббивати собі молотком пальці, але на ці незначні виразки я дивлюся з гордістю, це талант без уміння. Кажуть, щоб стати добрим слюсарем, треба працювати кілька років. Це для мене дуже довго. Тому мені здається, що гудок кінчати роботу — завжди завчасний.

Що ж роблять удома мої малі? Гай-гай, куди щез той затишок, що я ним так колись пишалася! Прийдеш додому — постелі не заслані, посуд учорашній так і стоїть, Поля-робітниця не дасть ради з дітьми. Дівчата похудли, зачучверили... І Маргаритка стала дуже нервова, все плаче. В мешканні чомусь завелося стільки пороху, чомусь усі речі не

на своєму місці — наче після погрому.

Тоді я забуваю свій радісно-святковий настрій, яким мене окрилює робота, і заходжуюся біля прозаїчної хатньої тупанини, щоб хоч трохи пристосувати цю комору для житла, поки прийде Роман. Тільки не завжди мені це вдається. Інколи затримаєшся на зборах, — думаєш, капельку посидиш, а воно вийде й зовсім пізно. То підвернеться якась нарада, то гурток якийсь, — цікаво зостатись.

Одного разу приходжу — застаю Романа за купанням дівчаток.

— А де Поля? — питаю.

— Поля в школу пішла, — не дивлячись, відповів Роман.

Так, правда, я й забула, що в Полі сьогодні школа!

Роман діловито порається і ніби не звернув на мене уваги. Треба добре знати Романа, щоб зрозуміти — та мене не одуриш! Я відчула, що він на мене лютує, кипить.

Тільки ж не відчула я себе винною. Невже в тому моя провина, що я дозволила собі прийти пізніше? Мої справи теж чогось варті, не тільки його. Зрозумій, чоловіче, я вже живу не тільки відбитком твоїх інтересів.

Це був німий діалог, ми обоє й слова не промовили.

Так почалася розколина в нашому родинному житті. Минулися мої добірні смачні обіди, мені ніколи з цим поратися — на базар ходити, варити. Я обідаю на роботі, так само й Роман. Дітям Поля часом бере обід з їдальні, часом варить. Поля не справляється, це правда, але від неї теж вимагати багато не можна. Добре, що й Поля держиться, бо тепер дівчата не хочуть іти в хатні робітниці, а як ідуть, то тимчасово, а потім влаштовуються на виробництві або йдуть учитись.

Дітей конче треба віддати в дитячий садок, всім би було краще. Та тут я несподівано наштовхнулася на незрозумілий мені Романів опір. Все воно якось відтягається. Остаточно, так, щоб вийшло по-теплому, по-щирому, домоворитися не щастить. І через цей хатній розгاردіаш мені часто не хочеться навертатися додому. Виходить так, що я на роботі відпочиваю від дому.

Все ж таки, хіба великий злочин зостатися на гуртку? Хіба ж я не мала на це права? Все ж таки Роман у вихідний день може почитати цікаву книжку, піти кудись до товаришів, одне слово, відпочити. А я в неділю заходжуюсь мити, шкребти, прати, прасувати. Нароблюся так, що коли б лягти, відпочити.

Я думаю, несучи на собі подвійне навантаження — крім роботи, ще й хатню працю — я можу собі дозволити не пропускати зайнять гуртка підвищення кваліфікації. Хіба мені, робітниці машинобу-

дівельного виробництва, не треба знати, що я роблю, для чого і як повинна робити? А потім, я ув'язалася в справу, яка повинна залишитися таємницею (А все таки, як би зацікавився Роман, коли б побачив мене в тому норецькому костюмі!).

Що ж заважає Романові сказати свої справжні думки про непорядкованість нашого побуту? Він вважає себе надто передовим, щоб заборонити мені шукати власного шляху. Але він сам не знав, коли пропонував мені працювати, — він сам не знав, що йому теж доведеться зазнати перебудови... Вірю, Романо, важко перебудовувати себе!

Я й сама люблю ідеально затишну хатню обстанову, коли все сяє чистотою, скрізь заслано хрумкими від крохмалю скатертинами, квіти, лискучий паркет... Але що мені робити, коли для цієї завітчаної затишности треба пожертвувати громадським життям? Давай, Романо, візьмемося вдвох та створимо красний побут. Невже ти хочеш, щоб я була добримом, на якому розквітне цей, обом нам жаданий красний побут?

А все таки, де вихід? Поля попередила, що вона скоро нас покине, бо йде на виробництво. Я не хочу кидати роботу. Роман не дозволяє відводити дітей до дитячого садка. В мешканні треба дати лад. Як же розвантажити побут, щоб він не тяжів над нашою сім'єю, щоб був затишний і гожий, щоб кожен член сім'ї почував себе радісно й щасливо?

11.

Р О М А Н

Це чортзна-що таке! За що не візьмуся — скрізь порох. Раніш ніколи цього не бувало! Бридко зайти в мешкання, не то що в ньому працювати. Біда, коли в тебе жінка активістка! У дітей з носа соплі течуть, а вона думає тільки про свої гуртки!

Я розумію, інші жінки працюють, щоб поліпшити матеріальний добробут. А хіба я своїй сім'ї не дав усього, що потрібне для нормального життя? Хіба моя Фіона не зобов'язана всім тим, що має, мені? Невдячна, вона забула, що вона — мій твір!

Чого це я повинен водити дітей в дитячий садок, коли в мене є дружина? І не подумаю! Ось тільки Поля відійде, буде сидіти Фіона вдома. Побавилась — ну й досить!

12.

Ф І О Н А

Я прилетіла, як метелиця, додому, влетіла й просто до Романа.

— А ну подивись, Романе!

І поклала на стіл відзнаку фізкультурного гуртка.

Я мало не з першого дня моєї праці записалася в фізкультурний гурток. Оце здивується Роман, як побачить значок! Його дають тільки після складення всіх норм. А що ж, як із сліпих, то й не фізкультурниця? Ого!

Роман раптом зривається з місця. Важке преспап'є геть від себе.

— Совісти ти не маєш! По гуртках усяких бігаєш, а дітей не можеш доглянути. Подивись, на що вони перевелися!

Радости моєї як не було. Мені здалося, що хтось мене, — не Роман, ні, — брутально штовхнув у груди. Тільки чим же я заслужила таку образу? І від кого?

Скільки потім прекрасних відповідей, ущіпливих, розважливих, юрмиться в голові? А в несподівану хвилину я розгубилася й не знала, що сказати. Що сказати?

Хіба я не казала, що треба розвантажити побут?

— Так, — із запалом нагадала тут я, — так! Хоч я в твоїх очах і погана мати, а все ж я не відривала тебе від твоєї роботи, щоб ти допоміг мені їх доглянути, виховати. Я віддаю дітям увесь час поза роботою, а ти всього-на-всього раз покупував їх, та й то не для добра дітям, а для того, щоб на чомусь зірвати серце. І все ж таки я не кажу тобі, що ти — поганий батько.

— Так ти хотіла, щоб я ще й дітей купав? — не стямився Роман

— Ну чого ти не дозволяєш, щоб діти в дитячий садок ходили? Що може бути краще? Ти б їх відводив, бо коли я йду на роботу, їх будити ще рано. Я б, проходячи з роботи, забирала. А там якусь бабку знайшли б, щоб доглянула за мешканням. Це як гарно було б! Віддають же інші батьки своїх дітей у дитячий садок, і діти там прекрасно виховуються, розвиваються. Чого ти боїшся розвантажити побут?

Я думаю, що Романові й досі соромно за свою вихватку.

— С-суча ти дочка! — крикнув він несамовито. — Ти ж просто звірюка якась. Ні, звірина й та не кидає своїх дітей, поки не виходить, не поставить на ноги. А ти хочеш підкинути своїх дітей, навіть і оком не зморгнувши. Досить! Я вже надивився! З завтрішнього дня не йдеш на роботу. А як ні, то можеш собі забиратися на всі чотири сторони, дітям я й сам дам раду!

Невже це мій передовий і чуйний Роман? І тут мені зробилося так тужно, наче я тільки но врядила когось рідного в далекі-далекі краї назавжди. Ех, ви, іскристі блакитні очі! Прощайте! Спогад про вас заховаю глибоко-глибоко!..

Хай! Хай я в твоїх очах така звірюка, що дітей комусь хочу підкинути. Але ж ти тонка культурна людина — й користуєшся своїми перевагами,

щоб скрутити мою волю. Ти не можеш замиритися з фактом, що я — теж повноцінна людина, а не додаток до твоїх інтересів. Тільки якась там моя „повноцінність” не існує для нього. Для нього жінка, хоч уже й не „хатня річ”, але все ж таки зручний додаток.

Ну що ж! А я не хочу бути додатком, дарма що ти — Роман, дарма що ти думаєш розлучити мене з дітьми!

13.

Р О М А Н

Але ж і язва моя жіночка! Зозуля невдячна! Суфразистка нещасна! Гадюка! А паском!... Відразу б вилетіли всі фанаберики з голови! Викинути з хати й заборонити цей поріг переступати!

14.

Ф І О Н А

Мене приймали на роботу, знаючи, що я — дружина наукового робітника. Це мало якийсь зв'язок із тим, що до мене ставилися надто ввічливо, навіть запобігливо. Авреоля його наукового авторитету світила трошки й на мене. — Хто це така? — Це — дружина наукового робітника такого. — А-а-а...

І от я вже не дружина наукового робітника. Я

— невідома громадянка така то. Ніяких особливих відзнак у мене нема, крім того, що ношу значок фізкультурника та часто мелькаю на різних гуртках. — Хто це така? — Та це одна там робітниця. — А-а-а...

Це „а-а-а” має зовсім інший характер, ніж те перше „а-а-а”. Раз не зуміла забезпечити собі місця під захистом якогось чоловіка, значить, невисока тобі ціна.

Невже ж нікого не примушу я поважати мене за мої властивості, а не за те, що хтось мене ущасливив своєю чоловічою прихильністю?

Так часто думала я і, мушу сказати, я не мала рації так думати.

От і тепер я вертаюся пізно вночі додому. Друга година ночі, більшість людей уже спить міцним сном. Де-не-де здиблеш запізнілу пару. Господарями вулиці — вантажні трамваї, що розвозять пісок, дошки, каміння. Люди, що вивантажують ці вагони, з чудовою байдужістю не помічають мене, не проводять зухвалими поглядами. От я можу вертатися пізно вночі додому сама, і нікому не спаде на думку мене зачепити й пустити навздогін грайливе слівце. Хоч на образі я нічим не могла б відповісти і в мене нема нагана, щоб наставити його на напасника, але мене охороняє щось... Може повага до громадянок, які через умови праці ходять у незвичайній порі? Може, але в цю глупу ніч я гостро відчуваю, що це ж таки м о ї властивості, що це з

мене самої виходить еманція, яка охороняє мене непроникною сіткою. Нема такої сили, щоб через мою сітку хтось міг переступити. Йдучи безлюдними вулицями, я відчуваю себе досконало незалежною, однаково, що переможницею.

Власне, я ж і є переможниця. Місяць світить не інакше, як для мене, прожектори й ліхтарі на перехрестях зустрічають уклінно.

Тому, що цю перемогу я здобула власними силами, власним розумом, спритністю й тонкістю роботи.

Я така задоволена собою в цю мить, що ладна проспівати собі похвальну пісню. Хіба не можна поєднати в собі і героя, і співця героя, й масу, що захоплено дивиться на героя?

Я почуваю тільки, що мені не вистачає Романа. Якби ми не розійшлися, я зараз би прибігла до нього й відкрила б йому те, що було секретом для нього. А тепер це вже не секрет, бо факт.

Бо факт, що тепер я вже визнана електрозварниця. А вертаюсь я оце з останнього іспиту, де стверджено це спеціальною кваліфікаційною комісією.

Це вийшло само собою, просто.

Треба було раз, щоб у мене зламався рашпіль, а я не хотіла, щоб майстер цеху побачив. Що його робити? Може якнебудь прилутувати? А в сусідньому цеху були ті сліпучі вольтові дуги, на яких я,

під страхом осліпнути, ніколи не дивилась. Та будь що буде, піду попрошу, щоб зварили.

А зварювач, чудасій, каже:

— Та візьми сама!

— Що ви, з розумом?

— Не святі горшки ліплять, — відповів він і кинув мені спецівку електрозварника. — Ануж, побачимо, чи тобі личить у ньому!

Причепурилася я; а він тим часом встановив міцно рашпіля, поправив мені окуляри. Смішки смішками, а як узяла я в руки електрода, то злякалась.

А зварювач підсміюється:

— Зараз вискочить вова!

Він викликав дугу легко й спритно. Спробувала я—перервалася, погасла. Але от вона вже не гасне. О, то це щось інше!

Електродна паличка була, як віск. Залити нею мого рашпіля — скільки там діла! Але в мене воно не виходило, — зварювач каже: треба проварити. Не рада була, що взялася. Та раз узялася — треба до кінця довести...

От я сама собі й відремонтувала річ!

— Еге, бути тобі зварницею, — каже мій інструктор. — Будуть з тебе люди.

І, дивна річ, я перестала соромитись свого „ви-

робу”, а навіть запишалась. А запишавшись, відказую:

— Аж нікуди!

— Я тобі кажу! Навмисне тебе пробував. Нам не вистачає хлопців, от і вибираємо з дівчат, котрі кмітливіші, на руку легші. Ось ми тебе візьмемо в роботу.

Це й було те, чого я не хотіла сказати Романові. Я побула два тижні на пробі, після цього зосталася в цеху. Нас, новаків, зібрали цілу групу, влаштували нам школу. Всіх процесів електрозварювання там навчали, та не всякий міг добратися до горішнього шва.

Правду казати, горішне шво найтяжче зробити, але через це й найцікавіше. Тут уже почуваєш метал, живеш із ним одним життям. Еге, це цікава кваліфікація, „так собі” робітником тут не можна бути. Треба бути відмінним робітником!

А раз я відмінна робітниця, то вже тепер на мене ніхто не скаже: „А, це там якась”, але скажуть: „А, це наша електрозварниця”. От, що значить кваліфікація! Тепер я вже не загублюся серед некваліфікованої маси, а маю своє власне обличчя.

А може зайти до Романа? Але тут я згадую його останні слова до мене: „Піди попробуй, поживи сама із своєю „повноцінністю”. Від турбот за дітей я тебе звільняю, але на себе зароби сама, живи, як знаєш.”

Ні, до нього я не піду!

Він, очевидно, думає, що така кара дошкульно вплине на мене, і я прийду з каяттям, от не справилася з життєвими завданнями. Ні, я до нього не піду!

Друже мій, я тепер можу вже заробити не тільки на саму себе, а й на своїх дітей, яких ти так „великодушно” відсторонив від мене. Діти будуть жити зо мною і я їх буду виховувати в дитячому садочку, і закон стане на мою сторону.

Як лунко відбиває мої кроки порожнеча нічної вулиці! Яка глибока радість повноцінної праці розлита в цій ночі! Це мене все вітає з перемогою.

Що ж, Романе, хто з нас виграв?

15.

Р О М А Н

Чого, власне, я так погарячився? Звичайно, що ідеального нічого нема на світі, щось є добре, а щось і потерпіти треба. Мої дівчатка ростуть у чужих руках, моя жінка-невдячниця десь по гуртках підвищення кваліфікації шалається, я сиджу в цій пустці, незатишній хаті, надувся, як сич... І як його знову все налагодити — не знаю. Тепер після суду, коли ми стояли віч-на-віч ворогами, це вже неможливо.

Та й виходить, нічого вічного нема під місяцем! Було все — і раптом не стало нічого... Е-е-еєх...

Населення пляжу живе своїми законами, які не діють на другому березі Дніпра. Найкращий костюм на Дніпрі — бронзова засмага, яка вдягає нас здоровою красою.

Коли приходиш до Дніпра, завжди забирається в душу жаль: чому я не згаяла тут, на цім березі, весь свій вільний час?...

Разом із законною для міста й непотрібною тут одежею, я скидаю з себе всі турботи і, вибравшись із гущавини бронзових тіл, перебігаю пекучий, мов у пустелі, пісок, перепливаю старий Дніпро, що омиває острів, і гублюся в задніпрових просторах. А коли б я подивилась на себе з високих міських гір, то себе не побачила б, а тільки цяточку — далеку затоку, до якої оце тепер простую. Там — дитяча санаторія, і там живуть мої Ялинка й Маргаритка, і оце я йду до них у гості.

І крім того, мені просто хочеться побути трохи самотньою, передумати добре, як це воно все це вийшло, і піддати суворому судові себе. Може це я винна, що ми розійшлися з Романом, що судилися за дітей? Як би було гарно йти оце зараз із блакитнооким Романом по цих просторах! А може зустріну його в дівчаток? Тоді я перша до нього підійду.

— А вчора в нас був татко! — з такими словами кинулися на шию мені Маргаритка й Ялинка. — І татко казав, щоб ми невідмінно з тобою прий-

шли до нього, він нам щось має показати, гарне-прегарне!

Мені від цих слів прямо гаряче стало, а дівчата розповідали далі силу своїх новин, що назбиралися від минулої неділі.

Гарно ми провели день!

А над вечір знову йду безмежними просторами і знову думаю про це все. Чого це Роман кличе мене до себе? Що він хоче сказати? І як би ми зустрілися тепер після суду? Ворогами, чи друзями? Ні, я, мабуть, перша до нього не піду!

Не помітила, як дійшла до пляжу. Раптом я опинилася серед великої маси людей. Маса всмоктує в себе відразу, і несподівано відчуваєш, що живеш уже життям цієї маси, хай би тут не було жадної знайомої людини.

Це — різноголоса гульлива юрба, де кожен поводить, як йому заманеться. Кому набридла плавба чи волейбол, тому знаходиться інша розвага. Розваг ніхто не організує, проте тут сила масових розваг.

А на Дніпрі лебедем пливе моторка. Мальовнича моторка з пласким дахом. На даху нікого нема, тільки один танцюрист із кавказьких гір у білому чекмені плавко й пристрасно в'ється в лезгінці.

Десь з-під води йому грає музика. І якби ж то він сам танцював, а то і внизу, на нижньому поверсі другий танцюрист, тільки вже в червоному убранні.

Весь партер глядачів-пляжистів плеще в долоні, але то може вони плещуть не артистам, а декораціям? Цій ріці, цьому величному і, як фантазія, прекрасному краєвидові Києва на задньому пляні? І це справедливо. Чого варті артисти без такої декорації?

Раптом не один крик вихопився з грудей. З літака, що кружляв над старим Дніпром, випала паличка й прикувала увагу всього живого, що було на пляжі. Мені здалося, що то я випала і грудкою лечу на далеку землю. І так здалося всім, хто розпаленим поглядом стежив за паличкою. Це вже не була розвага.

Тільки одна мить — і паличка дивно розпустилася в нижній білий дзвоник. Таких дзвоників блакитних, росте в лісі безліч, але ніколи жаден з них не розквітав так блискучо-чудодійно, як ця квітка в небі.

Скільки в цю легку міражну квіточку вкладено завзятого напору людської волі! Чи не тому вона прикувала увагу нас усіх? Чи не уявляє кожен із нас себе на місці парашутиста? І чи не питає себе: „Що в цю мить відчуває та щаслива людина в небі?”

Парашут зробився великим-великим, зник за деревами острова, і не минуло багато часу, як пляж тріумфально зустрічає героя.

Слово чести, парашутист не знав, що йому лаштується така бучна зустріч! Він може обминув би пляж, щоб уникнути повторного літання, тільки вже без парашута, а за допомогою тисячі рук палких

прихильників парашутного спорту. А це йому дуже загрозувало, овація ця не вішувала нічого іншого. Герой в небі — він розгубився тут і пробивався крізь сп'янілу від прихильності юрбу поклонників, втягнувши шию в плечі й затуливши вуха, щоб не оглухнути від галасу на його честь.

Нам жаль, що він так швидко втік від нас. Бо кожен з нас у душі хотів бути ним.

Це почуття мені добре знайоме. Так сліпі задрять видючим. Коли я буду в небі, коли мені додасться ще одне відчуття, відчуття літання, от тоді вже, може, буде завершення моїх жадань. А може жадобі нема кінця-впину? Та сьогодні мені здається, що аж ось коли почуватиму себе гармонійною людиною.

А що ж, я не навчуся?

Навчуся, бо в мені закладена велика сила жадоби.

Я люблю сяйво вольтової дуги, люблю своїх дівчаток, люблю (признаюся вже, тільки щоб він не знав) того відсталого блакитноокого Романа, — а хіба б я мала все це, коли б не дано мені хотіти досягати?

І через це нема буднів у моєму житті.

Та й як же мені не мріяти про парашутизм, коли й моїм дівчаткам він сниться. Сьогодні в санаторії ми так сміялися! Маргаритка вночі впала з ліжка, бо їй снилося, що вона спускається з парашутом. А Ялинка, засинаючи, стиснула кулачки на грудях, щоб і їй теж таке приснилося.

Любі мої парашутистки! Ось я так само прикладаю руку до серця, міцно стискаю кільце: мені зараз шубовснути з парашутної вежі, — а тут я бачу внизу вас: двоє діточок у бузкових платтячках і з ними тато. І тато теж! Його я впізнаю по очах. Правда ж, у нього надзвичайно сяйні очі, гріють, як сонце?!

Правда ж, він весь час усміхається, тільки вже не потураюче?!

17.

Р О М А Н

Де моя шапка? Де моє пальто? Зараз біжу в редакцію давати додатки до Фіониної біографії! Як? Подати біографію жінки-пілота, що без відриву від виробництва, маючи двох дітей, навчилася літати в повітрі, — і не розказати, з яких вона низів вийшла? Це політична помилка, бо про те, що з жебрацького роду в нас можуть бути такі чудові люди, треба кричати на весь світ!

Портрет Фіони в газеті! Портрет моєї Фіони! Я добігаю до редакції, беруся за ручку дверей... І тут якась раптова думка примушує мене дверей не відчинити.

Так... Як же це я зісковзнув із позиції об'єктивного спостерегача й не помітив цього? Ганебно сповз! І давно сповз! Ще тоді, коли розходився з Фіоною. Ти думаєш, що ти їй помагав стати квалі-

фікованою електрозварницею й пілотом, коли примушував її сидіти вдома, коли гордовито вважав, що тебе виховання дітей не стосується? Тобі соромно було завести дітей у дитячий садочок, бо це принижувало твою чоловічу гідність. Ти думаєш, що ти створював їй спокійні умови для праці, коли подав у суд за дітей? Ех, ти, вчений йолопе! А ще й задавався, що Фіона — твій твір!

Я з соромом іду додому, думаючи про те, як це я, зразу зрозумівши, що в Фіони повинна бути велика життєва дорога, — як це я так оскандалився?

Підходжу до дому, дивлюсь, — підїжджає до вхідних дверей автомобіль, а з нього виходить уся моя сім'я: Фіона, Маргаритка, Ялінка. Невже до мене в гості?

Е, ні, тепер вони вже нікуди більш від мене не підуть!

Київ, 1938

РОМАНЦІ НА СХИЛАХ

Знайомство

Дніпро невпинно котить вниз свої тужаві води. Смерком вода здається олив'яною, а вночі па-роплав ніби суне по чорній смолі.

На палубі мирно й затишно. Он компанія грає в доміно. Поруч примостилася група з патефоном, танцюють. Вечеряє сім'я — чоловік, жінка, дитина. Ніна читає роман-газету. На кормі співають гортанно, по-польовому, сільські дівчата.

Незабаром і та пристань, де Ніна має сходити. Котра ж година?

Вона доручає сім'ї поглядати на її речі, а сама йде подивитися на годинника. Одинадцята, — відповідає на запитання жінки.

— Невже одинадцята? А до якої пристані ми доїжджаємо? — жваво перепитав чоловік. — То мені треба готуватися до виходу.

Ніна має одну валізу, отже їй готуватися до виходу не треба. Вона з інтересом стежить за чоловіком, який за хвилину до цього так гармонійно складав частину сім'ї. Він метушливо витягає звідкілясь валізи, — їх аж три, — дістає пальто. Він зовсім забув за свою бесідницю та хлопчика. Як міняє людину обстановка!

— Ви теж маєте тут сходити? — запитав чоловік і подивився на Ніну густосірим, строгим поглядом. Коли б не срібна шевелюра, йому можна було б дати двадцять п'ять років. Але йому, мабуть, було не менш, як сорок.

— Еге, — зраділа Ніна. — А я думала, мені й попутників не буде.

— От і гаразд! — відповів сіроокий чоловік.

Коли пароплав причалив до пристані, чоловік узяв дві валізи в руку, а третю й пальто в другу. Він дивився на всі боки, щоб знайти носія, але це була зовсім незначна пристань. Ніні захотілося зарадити йому й вона сказала, що він може дати їй одну валізку, у неї зовсім легкі її власні речі. Повагавшись, супутник здався. Так вони, навантажені, йшли до виходу, — вона попереду, він позаду.

— А тепер куди? — запитав чоловік, коли вони поставили валізи на землю. — Це коли б по дню... Ви були тут колинебудь?

Ні, вона тут уперше. І вона думала, що вони прибудуть удень. Що ж робити? Десь треба шукати ночівлі.

— Мені писали, що тут десь є готель.

— Але ж я з речами, а на пристані нема камери схову.

— То я вам поможу нести, — просто сказала Ніна. — Не соромтеся. Що ж тут такого? А коли б

ви мені допомагали?

Супутник промовчав. Він запитав у якоїсь молодиці, що вешталась з печеною рибою, де тут готель, і молодиця докладно почала описувати дорогу.

— Підете отак, а потім звернете й дійдете до кринички, потім навпростець...

Виходило, що все навпростець. А втім, вона підкликала якогось хлопчика й наказала йому завести подорожніх.

Ніна, проживши все життя в великому місті, в Ленінграді, була змалку навчена обережності. Не можна довіряти на залізницях та в інших проїжджаних місцях. Вона подивилася на супутника й зловила його, теж насторожений, підозрілий погляд. Це її підбадьорило й вона всміхнулася йому, взяла одну з його важких валіз і сказала:

— Ех, вовків боятися — в ліс не ходити!

Супутник, мов чимось наляканий, захопив і собі дві других валізи й намагався не відстати від Ніни. Він намагався весь час іти поруч неї, й нарешті Ніні стало смішно. Він боїться, що вона може втекти з його валізою в пільму?

Та й їй теж було трохи страшно. Якийсь хлопчик веде їх темними вулицями, незнайомий чоловік іде поруч неї невідомо куди. А може це якийсь пройдисвіт, що змовився з молодницею й хлопчиком та інсценізував усе так, що вона йому ще й ва-

лізу тягне?

Ніна не знала, що її супутника гризли такі ж чорні думки. Валіза, що її несе супутниця, найменша, була, власне, найцінніша. Там документи, гроші, там рукопис. А чи не є це якась аферистка, що підчепила його, легковажного, й веде в якесь злочинське лігво?

Нарешті, вони вперлися в глуху стіну, хлопчик раптом розтав у п'єтмі, сказавши, що вони вже прийшли.

Безпорадно й безнадійно постукавши у фіртку, він думав: „Я пропав!” Вона, побачивши, що фіртка відчиняється, подумала: „Я пропала!”

Вийшла повна й огрядна жінка, анітрохи не подібна до хазяйки злочинського лігва, й, приємно розтягуючи слова, сказала:

— Де ж мені вас притаковити? Скрізь повно екскурсантів, просто такий наплив...

Виявляється, вони потрапили на екскурсійну базу.

Сміючись із своїх недавніх жахів, обое прибульці почали прохати господиню, але вона, звична до цих скрутних становищ, відразу розв'язала справу:

— Покладу вас у канцелярії! Ви — чоловік і жінка, там є канапа, от і переночуєте!

Чоловік, усміхнувшись тільки очима, подивився на Ніну.

Важко, звичайно, було розтлумачити заспаній жінці, що вони знайомі якоїсь пів години, що вони навіть і прізвища одне одного не знають. Тут уже наступила черга господині підозріло глянути на дивну пару.

Вона знизала плечима й сказала:

— То вас замкну в канцелярії, а вас у їдальні.
Спіть!

**

Сходило сонце.

Ніна, посміхаючись із учорашньої пригоди, збігала крутою стежкою Дніпра, щоб скупатися з усіх першою. Але спізнилась. Внизу стояв уже якийсь чоловік, робив ранкову насагу. Побачивши Ніну, він швидко почав одягатися, а коли вона наблизилась так, що могла пізнати в ньому вчорашнього супутника, він уже виймав із внутрішньої кишені піджака пашпорта й простягав його Ніні.

— Може б ми познайомились? — сказав він з удаваною врочистістю.

Ніна взяла пашпорта, але перше, ніж розгорнути книжечку, вийняла з торбинки свого пашпорта й подала чоловікові.

— Борис Миронович Шепель — читала вона.

— Ніна Павлівна Морозова, — читав він.

Приголомшені, вони дивилися одне на одного,

спочатку не розуміючи чогось. Потім від реготу му-
сили посідати на пісок.

— Як же це я зразу не здогадався, що ви —
ленінградська товаришка? Мені ж казала Ольга Ми-
хайлівна, що приблизно в таких самих числах при-
їде на розкопи аспірантка ленінградського універ-
ситету Морозова!

— Ну, а я? Щоб відразу не стукнуло в голову,
що передо мною — професор Шепель? А я ж ще
й боялася вас!

— І я вас боявся. Хоч ви й не схожі на аферист-
ку.

Отак вони познайомились — Ніна Павлівна
Морозова й Борис Миронович Шепель. Обое їхали
на археологічні розкопи — в одне місце, але з різ-
них міст. Ніна добре знала професора Шепеля з йо-
го наукових праць, Борис Михайлович чув тільки,
що якась аспірантка Морозова теж має брати участь
у цьогорічних розкопах.

Радість і неспокій

От уже три дні, як Ніна в селі. Оселилася во-
на в тітки Мокрини, ночує разом із її дочкою Оні-
сею у клуні на запашному сні, встає до схід сонця.
Так, до схід сонця... В місті вона казала б: „О чет-
вертій годині ранку”, а тут кругом — природа. При-
рода так щільно спліталася з побутом, що Ніна й
себе почувала частиною її невичерпної енергії.

І цей могутній повів природи вона відчула, як тільки увійшла разом з Ольгою Михайлівною, начальником археологічної експедиції, в подвір'я тітки Мокрини. Перше, що її зустріло, — жовтогарячі соняшники, які сторожею обступили хату. В густому зеленому спориші виляся вузесенька стежка до ганку.

І так зразу повіяло на Ніну незнайомим досі почуттям безпричинної радості, безпечности невибагливого побуту. І високі могутні верби, і буйні соняшники, і стіна кукурудзи за хатою навівали думку про лісові субтропічні оселі, де все женеться з землі в гігантських розмірах. Мальовнича панорама пагорбів і схилів, що слалася десь у далечині, довершувала глибоку поетичність цього куточка.

Це почуття затишности удесятерилося, як тільки з городу висунулася господиня, тітка Мокрина. Навіть на мить не було того короткого, але гострого періоду приглядання, обнюхування, складання оцінки новій людині, що завжди відчувала Ніна при першому знайомстві.

Ні, тітка Мокрина без жадних вступів душею прийняла нову людину, наче давно й звично знайому, наче кривну родичку. Вона хотіла б одразу все розказати й усе розпитати. І від цієї бабської розмови віяло запашною й затишною внутрішньою теплістю. Вона так підкреслювала цю своєрідну гармонійність сільського життя, яка відразу прийняла в свої обійми Ніну.

І дивно! Хоч третій день живе Ніна в селі, це

відчуття не притуплюється, а щодня з більшою силою в ній нарастає. Чого так накочує на неї бурхлива радість? Чого буря безпричинного щастя гойдає її, як човника на морі? Особливо, коли Ніна застається сама й віддається на волю свавільних марень, якихось уривків спогадів, почутих слів, мелодій...

Ця радість починається з самого ранку.

Коли, прорвавшись крізь полки соняшників на городі, вона виходить на берег, переходить річку, а по ногах її пробігає протічна вода, — радість! Іде босоніж по ніжній траві, по вузьких доріжках — радість! Стежечка в'ється по схилах грандіозної балки — радість! І схили цієї балки, засіяні білими романцями на зеленому килимі — теж радість! І прозоро-синє небо, і умите сонце, і п'янке повітря — також радість!

Великі сили життя тремтіли в ній і тишилися багатством. Як історик, Ніна не обмежувала своєї свідомости відтинком тільки власного існування, а включила його в ланцюг безконечної, невичерпної, вічної енергії буття. Внутрішнє сонце думки яскраво освітлювало цю синтезу, в якій вона була одночасно і ланкою й космосом.

Ці думки й багато ще інших пливають по поверхні Ніниної свідомости.

І коли вона виходить на високорівню та дивиться на лінії димчасто-синіх обріїв, і легіт дмухає її волоссям, — вона від радості буття хотіла б роз-

танути в цьому неозорому краєвиді.

А водночас якесь легке занепокоєння вкрадається в її пантеїстичну радість. Ніна відганяє цю настирливу муху неспокою, бо радість — особлива, незнана — щобільш накочує на неї. Вона обертається назад, щоб згори кинути оком на в'юнку стежину, щойно перейдену, і бачить: Борис Михайлович здоганяє її й махає рукою, щоб вона почекала.

— Вітаю вас! — ще здалека гукає він.

— З чим?

— Кажуть, ви — чарівниця?

— Хто каже? Тітка Мокрина?

— Чим ви її зчарували?

— Нічим, — знизала плечима Ніна. — Хіба-що приклала компреса до виразки на носі.

І Ніна коротенько розповіла, як це було. Трошки бінта, трошки вати, трошки одеколону, трошки води... Її ж мама — лікарка. І як рукою зняло!

— Та тітка Мокрина дуже забобонна.

— О, не гудьте нашої тітки Мокрини! Вона чудова! А як вам її Онися?

Ніна з Онисею майже всю ніч задушевно прогомоніли в клуні на запашному сіні. І не випадково Борис Миронович відразу за Онисю згадав. Такі вони неподібні зовні — мати й дочка! Така вона біля-

ва та русокоса, ця Онися.

— О, про це все вам розповідь сама тітка Мокрина. Терпіння! От ми вже й дійшли.

Справді, вони були на шпилі, а навкруги манили око неозори.

Обід у курені

Тут у курені так багато брилів, що зразу й заблудишся. Чи не в якийсь стан живих грибів потрапив? Один бриль більший за другого.

Обід починається традиційним звертанням до сторожа розкопів:

— Діду Явтуше, а чи нема в вас трохи соли?

Дід Явтух поважно виймає з-під стріхи куреня велику синю хустку, повну соли. От і все гаразд! Тепер усі їдять мовчки і так проходить перших хвилин з п'ять.

Раптом по курені починають літати велетенські брилі. Практикантка Тася починає цю гру, щоб потішити свого бісика жартівливості й дати волю давнім спортовим навичкам. Бриль летить на студентку Галю, але його по дорозі перехоплює тендітний доцент Тароватий, Максиміліян Володимирович, який згубив тут на полі своє довге ім'я й зостався при хвостіку — Макс. До нього приєднуються вже всі. Раптом усі брилі летять на Ніну.

Загальний сміх, регіт, бо Ніна — рожевошо-

ка, свіжа, з лиснючою чорнотою волосся, з очима широкорозкритими й повними нерозуміння, нарешті, у рожевій сукні — Ніна подібна до великої ляльки з магазину.

Обід — це своєрідна клубна година. Смішне й веселе переплітається будь-як із теоретичними питаннями археологічного порядку, з читанням газет, обмірковуванням знахідок і знов із жартами. Обмірковуючи плястичність знайденої на днях жіночої статуетки в сидячій позі, Макс раптом завважує Тасі, що вона схожа на трипільську статуетку й йому подобається. А тому він пропонує:

— Давайте закрутимо роман!

— Ну й давайте, — зухвало-химеристо відповідає Тася.

— Тільки без сентиментальних ускладнень, — попереджає Макс.

У відповідь на це Тася вхопила кухля з водою й почала наливати воду в кишені Максого комбінезону. Комбінезон, видно, був розчислений на такий початок роману, бо води не пропускав зовсім, а Тася лила та й лила.

Отже, роман почався.

Зовсім інший характер взаємин зайшов між Ніною та Борисом Мироновичем. На диво, хоч як смішно познайомилися, їх знайомство за ці дні не посунулося далі за ввічливі короткі розмови. Але в його присутності Ніна відчувала легке занепокоєння, — наче на неї хтось незримо дивився.

Доктор Шепель був беззмінно вишукано-ввічливий і коректний, завжди уважний, завжди любив чимось частувати. А Ніна ще й досі переживала той радісно-врочистий настрій, що з першого дня полонив її, немов закутав легким серпанком. І є вона тут, серед хорошого товариства, і нема її, вона вся в собі...

І правда, вона найбільш за всіх мовчала.

Борис Миронович, навпаки, був чоловік компанійський. Поруч із коректністю та лицарською ввічливістю, він завжди мав наготові тонку іронію, що показувала блиск його розуму й нікого не ображала. Але завжди в його словах відчувався відтінок власної переваги.

Інколи, поглядаючи на його тонкий профіль, на його — то жваві, то строгі — сірі очі, Ніна ловила себе на незрозумілому легкому повіві суму. Але то була лише посковзна тінь у її потужному, густозабарвленому емоціями сили й радості, світовідчуванні.

Борис Миронович, навпаки, був завжди рівний, щохвилини виступав у ролі мирового, — бо ж тут зібралися такі забіяки!

Ось, прикладом, фотограф експедиції, Прохір Степанович. Він любить подрочити Катрю. Експедиція розкопувала селище материнської родової громади „трипільців” і розмови на цю тему завжди можна було почути на розкопах. Так от Прохір Степанович, як тільки тут десь поблизу була Катря, сумнівався:

— Ніколи не повірю, щоб був колись такий час, коли жінка верховодила. Та я можу дати мільйон прикладів — чоловік господар життя!

— Ой, лишечко, який гонор! На якому троні вас посадити, господарю наш? — глузливо відповідає Катря.

Прохір Степанович насторожувався при цих словах, як бойовий кінь.

— А що варті жінки, коли війна? — кричав він.

— Як видумали війну, то й воюйте! — перекрикувала Катря.

Борис Миронович, бачивши, що йде не до замирення й що вже час кінчати дискусію, благодушно й лагідно обзивається:

— На місці жінок я б і не обстоював так рівноправности, бо перевага чоловіків тільки уявна. А фактично все, що робиться, робиться для жінки. Чоловік будує, творить, — а для кого це? Коли б не було в природі жінок, не було б ніякого стимулу до творення.

— І хто їх видумав? — недоречно перебиває Прохір Степанович, але цим він не збиває Бориса Мироновича.

— Скільки людство існує, — за чоловіковими вчинками стоїть незримо жінка, яка владає свідомими й несвідомими інтересами чоловіка. А жінка творить і виховує нове покоління... До цього, власне, й зводиться зміст життя. Невже вам, Катре, мало цієї честі?

— Як тобі всміхається така честь? — звернувся до Галі практикант Микола, любовно погладжуючи свої пишні бачки, що їх він нащось викохав на своєму двадцятилітньому юному обличчі.

Галя смішно скривилася й зморщила носа.

— Що й казати, честь достойна! — з викликом сказала Катря. — Тільки хочу я побачити тих громадян, яких виховає ваша, посаджена в хатню клітку жінка.

— Я вам ніяк не можу простити, Ольго Михайлівно, що ви, така вродлива жінка, присвятили себе науці! — жартівливо вдався Борис Миронович до начальника експедиції.

Всі погляди звернулись на Ольгу Михайлівну. Справді, вона була дуже вродлива. Польовий робочий костюм, торба з рисунками через плече — все це не затьмарювало її вроди, врода ця мимоволі виступала на передній плян і сяяла над усіма.

Тут уже обурилася Ніна.

— По-моєму, ви, Борисе Мироновичу, обстоюєте те саме, що й Прохір Степанович, тільки в трохи вишуканішій формі.

— Чому? — здивувався Борис Миронович. — Я тільки заздрю, що я не жінка...

Ольга Михайлівна, сміючись, подивилася на годинник. Дискусія дискусією, а діло ділом. Вона подумала про те, що її врода анітрохи не заважає

зараз припинити за пізнім часом розмови й нагадати по-адміністраторському, що пора й до роботи. Але вона не сказала нічого. Вона тільки згадала:

— Ніно, чого це ви мовчите? Невже тітка Мокрина нічого вам не доручила?

— Ах, я й забула!

— Хіба можна про такі речі забувати? Та тітка Мокрина навик образиться! Вона запрошує всіх нас на весілля її дочки Онисі! Наказ такий, щоб усім бути неодмінно. Я дала слово за всіх, це вже як собі хочете... Тітку Мокрину треба вшанувати.

— Це так, — зніяковіла Ніна, — але тут справа ускладнюється. Онися вже мені все розповіла. Вона каже, що хоче культурно вийти заміж, без обрядів. А тітка Мокрина в одну душу, щоб весілля було, як весілля... Як тут бути?

— Я на таке весілля нізащо не піду! — відрубала Катря.

Тут голоси розділилися. Тася, Микола й Борис Миронович казали, що вирішувати, власне, має Онися, бо це її весілля. Макс, Ніна з Галею й Ольга Михайлівна не бачили нічого страшного в тому твердому намірі тітки Мокрини відсвяткувати весілля по-справжньому. Навпаки, це чудесно, що стародавні звичаї невмирущі. Слава тітці Мокрині!

— Для мене зокрема, — сказала Ольга Михайлівна, — для мене, признаюсь, весілля це цінне тим, що воно незаторкнуто дійшло до нас з тих са-

мих часів, що й наше розкопуване селище. Шість-п'ять тисяч років лежать уламки трипільського побуту й зберігаються вони тільки тому, що прикриті землею. А от звичаю час не нищить. Він живий, стійкий — хоч би що... Хібащо, приросло трохи деталей від пізніших епох.

Макс навіть пропонував використати це весілля, як етнографічну ілюстрацію до їх археологічних матеріалів, і проаналізувати, як у народньому весіллі відбилися різні етапи нашої історії.

Профорг, а по-польовому староста, Кость Розум, мовчав. Коли вже всі висловили свою думку, він, як завжди, премудро й стовідсотково ідеологічно витримано сказав:

— А знаєте, що ми зробимо? А ми, давайте, влаштуємо показове весілля. В пляні нашої культурно-освітньої роботи є лекція в цьому дусі, а це буде краще, ніж лекція. Давайте, ми на живих прикладах розтлумачимо суть цих звичаїв усім, хто прийде на весілля. Я вам залічу це, як громадську роботу.

І тут же, не довго думаючи, розподілив ролі. Дівчата — дружки. Він сам — старший боярин. Микола — просто боярин. Макс — дуже ніжний і тендітний для боярина, ще подумують, що це переодягнена дівчина. Він буде за конференсьє. Прохір Степанович, як найлютіший ворог жіночого права, буде весільним батьком...

— Е, ні, а хто фотографувати буде? — заперечив Прохір Степанович.

— Який хитрий! — закричала Катря. — Знає, що батько жадної ролі в народньому весіллі не грає... А що, обійшлися й без „господаря життя?“

На цих словах Ольга Михайлівна вийшла з куреня з двома польовими торбами через плече стрункою й легкою ходою.

Починався робочий час. Виходили з куреня, примружувалися від яскравого блакитного дня. Чи варто сперечатися, коли й так ясно, — світ такий гарний... На всіх вистачить цього моря прозорого повітря, моря простору й літньої розкоші.

Вечір під хатою

Заходило сонце й рожевило обриси гори, що випиналася по той бік байраку. Довгі тіні лягли в подвір'ї від верб та соняшників. Скоро запанує вечірня синява.

Ніна зібралася зайти до Ольги Михайлівни по міліметровку й вийшла на ганок. Вона глянула мимохідь на те рожеве взгір'я, мимохідь уявила собі, як колись там вирувало життя в цей надвечірній час, а от теперішні люди селяться вже в низинах, біля річок... Втім, на ганку сиділа Онися з подругою, і Ніна підсіла до них.

І ще раз, як і завжди, Ніна просто задивилася на Онисю. Щоб в українському селі, із щедрими, повсякчасними й настирливими слідами глибокої давнини, із тисячолітніми, а може й десятки-тися-

чолітніми традиціями, — та виросла така типова красуня середньоруських рівнин? Блакитні очі „паволокою”, дві русі коси, — так і проситься до неї сарафан, кокошник і плавкий лебединий танок. А заговорить Онися — звичайна дівчина, тутешня, з м'яким місцевим говором, із думками про сільські справи.

Довго розмовляючи щовечора в клуні перед сном, Онися й Ніна потоваришували. Були в них спільні інтереси, хоч Онися виросла в селі, а Ніна — типова городянка.

Ні, нічого не було в Онисі чужорідного, Онися виросла з місцевого ґрунту, навіть гумор у неї тутешній, легкий.

Ось що принесла Харитя, товаришка Онисина, — цілий оберемок черепків з поля.

— Дивуюся я з тебе, чого ти так мало принесла, — легенько дрочиться Онися. — Там же на тому урочищі можна назбирати цілий віз такого череп'я, а ти тільки десять черепків узяла.

— Та й що ти мені, Онисю, говориш? — боронилася Харитя. — А хто ж то мені казав: „І що воно за люди тут жили, що такі грубі макітриська виробляли?” — А я кажу: „Та їх тут можна по всіх усядах назбирати...” А ти кажеш: „Ходім нашої Ніні покажемо!” А я кажу...

Сердито вона додала:

— А тепер ще й кепкує!

Ніна взяла в руку одного черепка, з палець завгрубки. Ясно, трипільський посуд для зберігання зерна... Розглядаючи ці черепки, вона непомітно для себе захопилася й розгорнула цілу картину життя, що так давно тут буяло й квітло. Але то так давно, що від того часу земля вдяглася грубим шаром чорнозему на пів і більше метра.

Вона любила уявляти собі життя й побут цих перших осілих хліборобів та керамістів, їх своєрідні звичаї й вірування. Людей, що обожнювали матір і сонце, що так досконало будували свої селища, розмальовували хати, а ще краще розмальовували посуд.

Все те знаходимо ми тепер на цих взгір'ях, не знаходимо тільки жадної зброї. Кам'яними мотиками та зернотерками люди ж не воювали...

Найцікавішою слухачкою виявилася тітка Мокрина. Вона навіть простелила на спориші під хатою ряднину, і всі вони посідали на ній. Не помітили, як і смеркло, як блідавий місячний диск вималювався на чистому синьому небі.

В цей час хтось із вулиці гукнув:

— Є тут Харитя? Онисю, а йди ти також!

Ніна й тітка Мокрина zostалися сами.

Вітрець грав лагідно й таємничо по сріблястому листі тополь та верб. Місяць став яскраво-жовтим, і Ніні розхотілося кудись іти. Тітка Мокрина володіла якимось секретом, що так любо й затиш-

но було слухати її немудру розмову, розповідати про все, про що вона розпитувала. Мабуть тому, що всім серцем щира була тітка Мокрина до людей.

А може так місяць впливав? Часом здавалося Ніні, що сидить вона поруч не біля тітки Мокрини, а отієї вічної матері-господині трипільських часів, яку зображували в незчисленних статуетках, яка увійшла головною дівою особою в українському весільному обряді. Саме отакою, мабуть, була вона, — із всеосяжною любов'ю та приязню, із світлом великої доброти.

Сьогодні Ніна мабуть таки довідається про те, що колись не договорив був Борис Миронович за Онисю.

А проте, Ніна нічого не розпитувала, більше сама розповідала.

Невелика була біографія Ніни, й розказувати нічого. Мала вона три роки, як померла її мама, а батька вона й зовсім не знає. Вбито його на німецькому фронті за війни. Справжньою матір'ю стала її одна лікарка, що виховала, як рідну дочку, — освіту дала, виростила, — а потім також померла.

— В мене є її портрет, хочте, я вам покажу...
— схопилася була Ніна бігти до хати, але тітка Мокрина в цей час сказала:

— То й ти сирітка, як моя Онися? Без матінки.

І Ніна насторожилась. Намагалася не пророни-

ти жодного слова. Онися таки нерідна тітці Мокрині?

— Отак на світі буває! Чи гадала я, що Онися доглядатиме мене на старість?

— Онися не ваша дочка?

— А ні! Взяла я її на виховання, як їй було десять місяців. Відтоді вона в мене, як рідна дитина.

— А де ж ви її взяли?

— Та ось почекай, розкажу... Було це тоді, як народилася в мене шоста дитина, дівчинка. Її померла вона. Так мене за серце взяло, бо дуже хотіла я дівчинки, а все хлопці в мене були. Кажу своєму чоловікові: „Поїду до Києва, візьму собі дівчинку з притулку. Де п'ять, там і шосте буде...” Порадилися ми, я й поїхала.

В дитячому притулку й кажу:

— Хочу вибрати собі дитя, а як не дасте того, що виберу, то не треба мені й ніякого.

Походила я, подивилася, і впало мені в око одне дитя з блакитними очима, рожеве, повненьке.

Кажу:

— Дайте мені оце дитя, а більш ніякого не хочу.

От приїжджаю вже з дитиною додому. Скільки радості для дітей! Доглядають її мої хлопці, бавлять наввипередки. А воно таке втішне, що й з рук би його не спускала. Весело так у нас у хаті!

Мати, що підкинула дитя до притулку, назвала його Ніною, як оце й ти зवेशся, а я, щоб мати не знала до неї ходу, перехристила Онисею.

Минає так рік-два. Наша Онися вже бігає і таке потішне, очей би з нього не зводила.

І от раз увіходить у двір якась пані. І говорить по-руському:

— Тут живе Мокрина Тупчій?

— Тут. А за яким ділом ви до нас?

— За таким: я прийшла забрати свою дочку!

Мене аж у жар кинуло. Хоч чоловік тоді й на війні був, ужитки не які там, але Онисі нізащо не хочу віддати. Пані та до нашої Онисі як не припаде, не почне обціловувати, виплакувати. А Онися злякалася та й собі в плач! За нею й усі мої хлопці заревли. А старшенький Юхимцьо — тоді йому було дванадцять років — ухопив Онисю на руки та й утік із нею в клуню.

— Не віддам, — кричить, — це наша Онися, не віддам!

Тут ми з нею й посперечалися. Вона каже:

— Не піду звідси інакше, як із своєю дочкою!

— А я їй: „Ідіть з Богом, звідки прийшли! Дидину ми нікому віддавати не будемо. Ми її вигляділи, вона наша.

Стала на своєму й край. Попоплакала вона, попоридала — та й пішла ні з чим.

Воно правда, тоді такий час був, що горе тій дівці, яка дитину приведе, але, як на мене, — краще землю гризти, ніж дитини відцуратися.

Минає ще деякий час. Коли гульк — знов у подвір'я входить пані. Накидка на ній шовкова, білі рукавички аж по лікті, брилик, як чубок у пташки. Видко, багата пані була.

Мій Юхимцьо, як побачив її, — та за Онисю, та поза городами... Не знаю, де й дівся. А ми завелися сваритися з панею за дитину. Пані спочатку погрожувала, потім благала, гроші виймала, потім ноги цілувала. А я затялась — не дам! Я не продажня душа, щоб дитиною торгувати. Знов поїхала пані ні з чим.

Минає цей день, уже й ніч заходить, — нема мого Юхимця, нема моєї Онисі. Я бігаю по всьому селі, серце в мене холоне, — чи не ушкодив він її де, та боїться навертатись на очі? Коли їдуть з Вербівців люди. Спинили біля хати коні та й кажуть:

— Бачили ми, Мокрино, вашого хлопця під Вербівцями. Біжить бігцем, а на плечах — Онися. „Куди біжиш?” — питаємо. — „До баби...”

Бісової віри хлопець! Утік за дванадцять верстов із дитиною. І аж потім признався, що весь час біг, щоб пані не догнала.

Ніна задивилася на місяць. Яка ясна й визначена ця проста жінка у всіх своїх вчинках! Як крізь простоту виступає чистий розум, тепла людяність і певність своєї правди! Яке ясне й зрозуміле для неї

життя! Недарма так поважають її Борис Миронович і Ольга Михайлівна.

Як нестерпуче світить місяць! Очі хочуть відвернутися від золотого диску, що висить у синьому небі не падаючи, — і не можуть.

— І не приходила більше та пані? — запитала Ніна після довгої павзи. Тітка Мокрина, здавалося, вже й заснула.

— А їйбо, ще й суд у мене з нею був! — гаряче відповіла тітка Мокрина, аж прокинулася з дрімоти. — Я й на суді казала: „Не та мати, що породила, а та, що викохала”. Все село стояло за мною, бо бачили, що Онися в нашій сім’ї росла, як квіточка. І суд став на мою сторону. Прийшла та пані востаннє після суду, гірко заплакала, поцілувала дитину, — та й більш уже ми її не бачили...

Тітка Мокрина зідхнула:

— Отаке то, моя дитино! І вчена була, а от не зуміла по правді жити...

Вона поклала кулака під голову й чи то задивилася на нестерпуче місячне сяйво, чи здрімілася.

Синя ніч розливала пахощі, які туманять і підіймають із дна душі солодку млість. В таку ніч хочеться чогось — і не знаєш, чого.. Жаль за чимось — і не знаєш, за чим. Радієш із чогось — і не знаєш, із чого.

В природі стояла павза. І соняшники запитливо, як і Ніна, дивилися на місяць, на верби, на скіс-

ний екран стіни від хати.

Синя ніч застигла під струменем рідкого золота.

Це, виходить, із Онисі могла б вийти якась, за висловом тітки Мокрини, „пані”, а вийшла хороша селянська дівчина. Вона й інтелігентна, і цілком на своєму місці. Чи не схожа Онисина доля на її, Нініну? Де в цю мить була б і що робила б, коли б не померла її мати, куховарка? Вони з Онисею, як романці на схилах, де посіялися, там і прийнялись, там і розцвіли...

Тут Ніна тихенько розсміялася про себе. Їй згадалася сьогоднішня ранкова сценка в балці. Свідками були білі романці й величний схід сонця.

Що це сталося з Борисом Мироновичем? Ішов-ішов, говорили про те, про се... Сперечались. І здається, Ніна чимось дуже дошкулила Борисові Мироновичу, бо він з досадою вигукнув:

— Ви міркуєте за законами жіночої логіки!

— А ви висловлюєтеся за законами логіки вісімнадцятого століття. Яка це така жіноча логіка? — скипіла й собі Ніна.

— А така! Ось почекайте!

Ніна почекала.

Господи! Борис Миронович щільно підійшов до неї й, несподівано охопивши її голову руками, намірився поцілувати просто в уста.

Від несподіванки й недоречності цього всього Ніна взяла та й розреготалася. І весь ефект від задуманого Борисом Мироновичем залицяння в поетичній балці, під рожевим вранішнім промінням, пропав.

— Ходімо, ходімо, — смішливо й по-козенячому крутнула вона головою та навально рушила вперед.

Борис Миронович теж не розгубився, а пішов за нею і знов, — як ніде нічого, — говорив про різні серйозні й несерйозні речі та в міру, проте досить гостро, кепкував. Звісно, з неї! Яка ж вона дика!

Чи не правда ж, кумедний епізод? А проте, Ніна намагається заглянути, — що за ним? Що хотів сказати цим Борис Миронович? Що хотів він виявити цим несподіваним рухом? Чи не помітив він, що як вона зустрічається з ним поглядом, її оповиває смуток, легкий і невиразний. І хоч смуток він, а щасливий. Ні, важко їй самій збагнути, що твориться з нею.

Ніна несподівано для себе усвідомила, що від цих сірих очей іде на неї п'янкий туман пахощів солодкої туги. Чи не за ними їй жаль, чи не вони розбурхують її жагучу радість? Чи ж правда це, що її до цього сіроокого чоловіка непереможно тягне? А поруч із тим, із самої глибини підіймається якась ворожнеча, якийсь протест.

Чим же заслужив він ворожнечі, — такий чемний і лицарсько-коректний?

Тим гірше, тим виразніший її смуток. Ах, і там у балці він був нещирий, як і завжди! Гра в коректність, гра в дотепність, гра в залицяння. А який же його справжній образ? Чи не був він сам собою лише раз, тоді, коли висловлював свою думку про жіноцтво?

Тітка Мокрина тихо спала, підклавши кулака під голову. В нічній імлі вимальовувалися невиразні контури взгір'їв.

Спати не хотілося. Якесь щасливе оніміння наїшло на Ніну, і безпричинно вона всміхалася до когось невідомого, до своїх марень... Бажання любити мріло в ній, — але кого? Сіроокого, чи когось іншого, якого вона ще не зустріла?

Так вона, мріючи без думок і образів, сиділа, аж поки не прийшла Онися. Тоді вони пішли в клуню на сіно спати.

Важка місія старости

Хто це вигадав, — поїхати в неділю до Дніпра кашу варити?

Хто вигадав — невідомо, але всі, як один, на це пристали. Розкопи закінчувалися, жнива закінчилися, от і подалася вся компанія — щира та тепла — аж на цілий день до Дніпра в плавні.

Тітка Мокрина надавала книшів „від зайця”, а Макс з цього приводу розповів їй про ті часи, коли звірі були не тільки в дружбі з людьми, не тільки носили гостинці людям, але й вважалися за найпевніших родичів. Чи що втімила тітка Мокрина чи ні, але приобіцяла, що коли експедиція виїжджатиме, то заєць ще й не таких гостинців надішле.

Прохір Степанович узяв із собою „ляйку” й казав, що він весь час фотографуватиме. Тася й Макс умовлялися в дорозі, що вони заплановують свій роман на наступний рік, тим що він не встиг у цьому сезоні розгорнутися. Крім того, з Галею Макс запланував роман аж на третій рік. Онися із своїм Сашком ішли попереду всіх, поклавши одне одному руку на плече. Нікого не зосталося вдома.

Взяли вони човна на березі й поїхали на старий Дніпро, де буде смачніша каша. А вона мала бути з урочистою частиною, тому що Ольга Михайлівна збиралася підсумовувати роботу експедиції. Одне слово, староста Кость сяяв, що такий у нього зразковий, ідеологічно витриманий, дисциплінований колектив, — і до роботи, й до веселощів гараздий.

Поки йшли, — весела компанія розбилася парами. А як дійшли, — пари ті остаточно визначилися. Он що, Прохір Степанович не дарма так дрочить-ся з Катрею, — це для того, щоб більше було причин до неї залицятись. Катря й собі взяла той дрочливо-жартівливий тон, і так вони, звеселяючи весь гурт, чи то фліртували, чи то змагалися в шпигачці.

Микола — вірний Галин джура, всі це давно знали й дивилися, як на узаконений факт. Кость ішов із Ольгою Михайлівною й про щось розмовляли, а в Ніни знайшовся лицар і кавалер — Борис Миронович. Він весь час ніс їй торбинку.

— Нум, перейдімо вбрід на той берег, — запропонувала Катря.

— А їйбо!

Любо-радісно, які всі дружні.

— Ось тут, мабуть, перейдемо, — почав вибирати місце Прохір Степанович.

Та й що той Прохір Степанович тямить? Катря вже не раз тут бувала. Якщо переходити, то он там, де вода по коліна.

— Як? Аж туди йти? Це доброго півкілометра, — рішуче не погодився Прохір Степанович і пішов убрід через старий Дніпро негайно.

За ним іще дехто.

Ах, коли так, — Катря зробить по-своєму!

І за нею пішов дехто.

Розбрелися по всьому березі, по річці, а Кость, побачивши такий розбрід, не знав, куди йому пристати.

І правда, Катрин брід виявився легшим. Тася, Макс та Микола з Галею давно вже сиділи й відпочивали на білому піску, дожидаючи, поки підійде

решта компанії.

— Я зараз поб'ю Максиміліяна Володимировича, — химеристим тоном бебі раптом скрикнула Тася, стискуючи кулаки й стаючи в бойову позицію. Вона так войовничо вдавала боксерську жестикуляцію й так наскакувала на Макса, що всі почали сміятися. А Тася перейшла й до діла. Викрикуючи „На бокси!“ „На бокси!“ вона спритними короткими рухами, як справжній боксер, сипала удар за ударом. Довелося Максові оборонятись.

Отаку бійку застали Кость і решта компанії. Видко було, що обидва змагуни не на жарт завзялися налупити одне одного.

Кость вхопив горшка на кашу, побіг до річки, зачерпнув води й почав розливати.

Це допомогло. Змагуни отямилися, все ж Максові дісталось більше. Він лаявся:

— Ах ти, погане дівчисько! Як же я тепер до дому приїду, що мені жінка скаже за оці синяки?

— Максиміліяне Володимировичу, я жартома, — ласкавим і підслесливим тоном бебі відповіла Тася. — Хіба я вас так дуже побила?

— Тасю, а йди помагай кашу варити, — покликав Кость, щоб розвести цю небезпечну пару.

Не помирив він іще Катрі з Прохором Степановичем, як уже цих треба мирити. Скрутне становище старости!

Каша вдалася на славу. Поки вона варилася,

провели й збори, а після зборів вийшли на кін і гостинці „від зайця”. Виявилось, кмітливий заєць потурбувався, щоб було що хильнути, щоб було чим закусити, але все до міри. Синя вода й білий пісок, річковий чистий озон і прозорі далекі обрії, — яке принадне, яке безмежно хороше життя!

У Бориса Мироновича й Ніни розмова якось не в'яжеться, хоч із самого села йдуть вони разом. Все, що говорить Борис Миронович, сьогодні не знаходить у ній відгуку. Ніякого! Її слова стають блідими тінями, як тільки зірвуться з уст.

Та принада його сірих очей, здавалося, вже не полонила її. Була проста й легка радість ясного, безжурного літнього дня — от і все. І розмови Бориса Мироновича її не ранили — навпаки. Було цікаво: щоб така багатогранна й витончена людина, як Борис Миронович, могла так ницо забруднювати чистоту дніпрових настроїв! Розказує про якихось своїх знайомих, що шукали цілий день на всьому пляжі затишного, безлюдного місця з кущами, а не знайшовши, поверталися додому лихі й сердиті.

— А ви — цинік і злий! — завважила Ніна, наполовину зм'якшивши цими словами свою справжню думку про нього.

Як нецікаво сьогодні з ним розмовляти! Далєбі, її розмови з Онисею куди глибші й змістовніші. Від них віє свіжістю й далекою перспективою. А від розмов із Борисом Мироновичем — якоюсь неприємною задухою.

— Річка, як музика! Що більш її бачиш, то вона краща, то більш її переживаєш. А вас захоплює музика? — запитала вона, шукаючи невідомих тем. — Я, прикладом, дуже люблю скрипку...

— Ні, не захоплює мене музика, — відповів Борис Миронович. — Що таке скрипка? Овечі кишки, натягнені на шматок дикту. Що ж тут може захоплювати?

— А подобається вам наша молода пара, Сашко й Онися? Правда ж, хороше буде подружжя?

— Ні, не подобається! — відповів Борис Миронович. — Пройде час, Онися розрепається, обсадиться дітьми, буде пиляти свого чоловіка. Сашко буде тікати від хатнього раю, випиватиме, а потім приходитиме додому й тягатиме жінку за коси, а діти йому влаштовуватимуть котячі концерти...

— Та що це ви, Борисе Мироновичу? — аж відсахнулася Ніна. — Ви, мабуть, не знаєте ні Онисі, ні Сашка... Що ж тоді вам подобається? Невже й Ольга Михайлівна не подобається?

— Ні, не подобається, — відповів Борис Миронович і насмішковано подивився на Ніну. — Вона мене не збуджує!

— І більш нічого не ціните ви в жінці, крім властивості вас збуджувати? Що ви за один?

Нема нічого зручного в тому, що вони йдуть берегом так близько, що розмовник хоче обов'язково взяти її під руку. Й так гаряче...

А Борис Миронович розвиває свою думку далі:

— Хіба я вам не казав, що поділяю жінок на баядерок одвертих і прихованих?

І знову глумливо подивився на Ніну.

— А яка я баядерка, по-вашому? — сміючись, запитала Ніна, намагаючись розуміти все, як жарт.

— Ви? Ви — прихована баядерка. Ви хочете, щоб хтось узяв на себе всю вину, а ви — цяця... Ви ж хочете, щоб я поцілував вам руку, а ось вириває-ет, вдаєте недоторку...

Ніна поривчасто висмикнула руку. Образа опекла її гірше за кропиву. За що? За її несвідомий і щирий потяг до нього? Яке заскорузле, банальне дно в цієї людини, коли вона здібна так усе спога-нити!

Нічого не відповівши, Ніна повернула в дру-гий бік, підійшла до Катрі, яка все ще бурмосила-ся на Прохора Степановича, і вони пішли берегом ген-ген. Коли б хоч не розплакатися!

Їх наздогнала Тася, і непомітно для Костя май-же весь гурт розбився на два табори: жіночий і чо-ловічий. Коли він оглядівсь, дівчата були вже дале-ко. І так далеко, що вже почали роздягатися по-пляжному, — тут уже й Кость не міг до них підій-ти. Послав він Ольгу Михайлівну, щоб розпитати, в чім річ, чому це всі посердилися між собою.

— Нам тут краще, — відповіла Тася. — Йдїть до нас, Ольго Михайлівно, хай вони самі будуть.

Чоловіки тим часом теж пороздягалися, ско-

риставшись дистанцією, і Кость відчув, що спільна прогулянка провалюється і що, коли так, то треба згортатися й рушати додому. Може хоч по дорозі розвіються ці хмарки! Оце то так! Жили всі в добрій злагоді скільки часу, а тут за один день так пересварилися, що не знаєш, кого з ким перше мирити.

І староста послав другого парламентаря — Костя Розума — і Кость різними сигналами та мигами дав знати, що він хоче вступити в переговори з неприступним тепер жіночим табором.

Поверталися додому майже всі надуті. Те з тим не говорило, а те з тим... Тільки Сашко з Онисею та Галя з Миколою були в згоді. Онися заспівала: „Ой, не шуми, луже...” і хоч майже всі були пересварені, широкий спів розлігся над Дніпром та стелився в смерковій синяві над водою.

Н і н а й О н и с я

У хатині лежала й відпочивала після дороги з Вербівців стара тітка Мокрина мати, що жила при синові. Їй було дев'яносто два роки, і вона вже не впізнавала майже нікого, крім дочки Мокрини. Привезено їй на родинну учту, — віддавала тітка Мокрина дочку свою Онисю.

У хаті був кольористий рейвах. На лавах, на столі, на жердці і навіть коло печі розкладена була дівоцька одежа. Скриня так і не зачинялася, бо звід-

ти витягали то сорочку, то намисто, то ще якусь спідницю, то давню-предавню, з тітчиного Мокрининого дівування, керсетку.

Наряжали молоду.

І не тільки молоду. Ніна з Галею, Катрею й Та-сею також, як дружки, настягали від сільських дівчат українського вбрання та все це примірювали, щоб вибрати собі найкраще до лиця. Дівчата з кутка, дружки й світилки прибирали їх, контролювали, чи все до ладу, та слали гінців-дітей по нові вбори. Сміха була повна хата!

Онися, яка перше ніяк не хотіла звичаєвого весілля й з усією впертістю опиралась цій вимозі тітки Мокрини, тепер щиро турбувалася, щоб усе було, як велить старовинний звичай. Такий перелім стався в ній тоді, як бгали коровай.

Виявляється, що то не звичайний собі, вигаданий на дозвіллі бабами коровай, а неолітичний родовий хліб, святий. Увесь Мокринин рід, як велить звичай, зніс зерна на цей хліб, а дівчата й хлопці змолоди його, співаючи весільних пісень, на кам'яних жорнах. Точнісінько так, як і тоді, коли цей звичай складався. Інакше ж бо й коровай не дійсний.

Потім біля того короваю, заквітчані барвінковими вінками, із співами й танцями заходилися одружені жінки з роду молодої. І настрої у всіх був такий, як у тій коровайній пісні:

*Щч наша рече,
Короваю зече,
А припчох усміхається,
Короваю сподівається...*

*А лавки дри!ають,
А вікна моргають...*

Співів тих було без кінця і до кожного окремого чину свій притаманний. Всі мов поп'яніли веселощами, танцювали, на лави скакали... От у який дорогоцінний кристал відклався звичай, що склався ще тоді, як не чули люди про залізо, а з каменю робили собі ножі. І ми так само веселимось, як і ті люди. Що ж у тому лихого? А Онися не хотіла цього!

Коли всі дівчата були вже гарно повбирані, вони набрали повне рядно пшеничних шишок і мали йти з хати: по селі, співаючи, розносити шишки та просити на весілля.

Вони вже зовсім збиралися йти.

В цей час тітка Мокрина винесла з комори кожуха, щоб його провітрити, бо він їй на весіллі знадобиться. Вбереться в кожух вовною догори, як буде молодого зустрічати. А покищо вкрила ним стару матір.

Кожух був білий з облямівкою й вусиками, з вишитими на полах зеленими та червоними кривульками. Від кожуха пахло овечим духом. Ніні зда-

лося, що десь вона вже бачила такого кожуха, — чи не в поїзді? Та де ж у поїзді літом? Ні, щось значно тепліше, інтимніше зв'язане з таким кожуханим запахом, якісь стерті, забуті вражіння її колишнього життя.

Вона вже наче раз переживала цю хвилину, десь у якомусь іншому житті.

Це було так реально, що Ніна в цю мить ладна була повірити, ніби душа живе кілька разів. Може й її душа вже жила колись у тілесній оболонці якоїсь трипільської особи шість-п'ять тисяч років тому? Може й вона колись в ті урочисті святі хвилини єднання з божеством прибирала його подобу?

Старенька бабуся, укрита кожухом, була вже зовсім руїна. Вона не то що не впізнавала нікого, але й їсти вже не могла, її годували з ложки. Вона все допитувалась, чи це не Горпинине весілля.

— А, що ви мені базікаєте! — ще й сердила-ся вона. — Хіба ж я не бачу Горпини? Он вона! Це ви її віддаєте заміж, а від мене таїте...

— Що це за Горпина? — допитувалась Ніна в Онисі, коли вони вийшли на вулицю, і дружки заспівали весільної.

— А це була в нас така тітка, мамина сестра... Отож бабусі й здається, що це Горпинине весілля.

— А чого ж її нема на весіллі, цієї тітки Горпини?

— Отож то бо й є, що ніхто не знає, — зідхну-

ла Онися. — Як виїхала десь у світи з чоловіком, як прислала одного листа, так після того й чутки від неї не було. Тут у них хата згоріла, землі не було, так чоловік її пішов на пароплав вантажником, а потім вони й зовсім виїхали до якогось міста, в Петербург ніби... Скільки мама за тіткою Горпиною поплакала, а як їх було знайти? Мов у воду впали. Горпина з Тетянкою...

Ніна здригнулася. Тетянка... Тетянка... Знов наче вже переживала це, в якомусь іншому житті. І вона так звалась... поки не перейменували. Названа мати, лікарка Морозова, воліла звати її Ніною, — так звалася її дитина, що давно померла. Тетянка?..

Ніну опанував такий знайомий їй в останні часи неспокій, ще болізніший, ніж будь-коли. Вона ладна була повернутися до господи тітки Мокрини, розпитати в неї про Горпину й про Тетянку. Та ні, чи не сплутала Ніна? В дворі величезного будинку в Ленінграді, де вона виросла, була колись справді Тетянка, то що ж тут дивного?

Ніна покинула про це й думати. Вона пояснила собі свою тривожність підвищеним нервозним станом, якоюсь особливою діткливою, вразливістю, що опанувала її останніми часами. Кожна дряпина смертельно її ранила.

Чому вчора, наприклад, вона відстала від усіх, як поверталися з розкопів, сіла в балці на пеньку й почала плакати? Кругом така краса, блакитне небо з білими хмаринками, романці на схилах невинно

дивляться, пестливий легіт гладить по лиці, кристалі верби щось нашіптують, джерело жебонить, — а вона плаче...

Ах, цей Борис Миронович, як він її дратує! Коли нема його поблизу, — їй спокійніше, а тільки по-явиться, — вона вже насторожена. Починаються пусті й утерті жарти, наче ходиш по землі не своїми ногами, а на котурнах.

Ніна каже собі, що за цією блискучою ерудицією й дотепністю ховається пустопорожня буденщина й тривіальність. І проте Ніна з жахом усвідомлює, що їй такий потрібний, такий необхідний той іскристий сірий погляд, адже вона ні про що інше не думає, тільки про нього...

Але ні... Вона не хоче цієї влади над собою, людина ця їй чужа й неспівзвучна, все в Ніні обурюється проти нього. Еге, вона тепер так буде робити — уникати, ігнорувати його. Нехай він собі глузує й жартує, — що то її обходить? Час уже взяти себе в руки.

І подумати, — з чого тільки вона плаче? Ні з чого! Так, хмарка літня набігла...

Вчора в тій балці, де прошуміло колись давнє життя, де котила бурхливі хвилі повновода ріка, де якісь інші люди кипіли своїми пристрастями, а тепер пастушки пасуть корови, — таке на неї накопило. То було вчора, а тепер от сьогодні знов...

**
*

Коли молода з друзками повернулися, в подвір'ї під вербами стояли вже столи, заводилося на велику учту. В хаті також панувало передсвяткове пожвавлення. Пекли й варили, цілий гурт молодиць заходився коло цього.

— А оце ж хто, не Горпина? — знову оживилася дев'яностодволітня бабунька, показуючи на Ніну, тільки но та зайшла до хати.

Тітка Мокрина, сміючись, подивилася на Ніну... і зблідла.

Перед нею стояла сестра її Горпина, в тій самій керсетці з малинового оксамиту, в тій самій мережаній сорочці, в якій була вона, як виходила заміж. Сестра Горпина, що десь загубилася в світах.

Тітка Мокрина почала несамовито христитись.

— Свят, свят, свят! Чуло мое серце, що ти — не проста дівчина! Ти або чарівниця, або перевертень! Цур тобі, пек! — казала вона, відступаючи.

Тітка Мокрина була повна віри в чари, пристріт, перевертнів, але Ніна в цю хвилину не могла, як раніш, добачати сліди сивої давнини, що звідусіль визирали в цьому звичайному українському селі над Дніпром та так замилювали її. Ні, Ніна була надто схвильована.

В неймовірному напруженні вона скрикнула:

— Розкажіть мені про ту Горпину, про Тетянку, бо я вже не можу! Це, мабуть, моя мама...

Тітка Мокрина, в якій підгиналися коліна, підійшла до скрині, ледве піднесла віко і тремтячими руками щось там довго шукала при могильній тиші в хаті. Нарешті, вона вийняла якогось вузлика, довго його розв'язувала й дістала пожовклого, втертого на ріжках і перегинах листа, написаного ледве розбірливими каракулями. Мовчки подала його Ніні.

Ніна почала читати вголос.

Коли вона перечитала всі поклони й дійшла до самого змісту листа, де було ясно й добре написано назву тієї вулиці та число того будинка, де ще й тепер живе Ніна в Ленінграді, вона таки справді не витримала: напруження її дійшло найвищого стану, і вона вибухла голосним риданням.

Голосила й тітка Мокрина, примовляючи різні ласкаві слова, їй вторили молодиці та дружки.

Зуби Ніні цокотіли об склянку, коли вона пила подану їй воду. Крізь сльози вона вже всміхалася, потім кинулася цілуватися з рідною тіткою, з бабунею, яка нічого не могла второпати, з Онисею, з усіма, хто був у хаті. Така веремія зчинилася!

Бо треба було якось освоїти, що Ніна — це загублена Тетянка, що знайшлася вона, що знайшлася в неї рідня...

***

Тим часом до господи молодої наближався весільний поїзд. Молодий, майстер ремонту тракторів

Сашко дивився, як на гру, на всі весільні видумаси і не дуже таки дотримувався їх. Зате Кость Розум, старший боярин, із шкіри вилазив, щоб досконало провести цю етнографічно-історичну інсценівку, а колись і справжню дійсність — умикання молодої.

Він уже передбачив усе, всю церемонію: поїзд молодого, князя, знайде наглухо замкнені ворота, забарикадований вхід. Хлопці з роду молодої стоятимуть кругом хати з палицями напоготові... Старшому бояринові треба буде перелазити через тин та заводити мову із старостами. Мати у вивернутому кожусі подасть молодому миску з водою та вівсом, повну чарів, бо й сама вона в цім кожусі — чарівниця... Молодий вилле ті чари через плече, — от тоді треба буде ту миску з чарами невідмінно на лету розбити палицею й зажадати справжньої горілки...

Кость смакував кожную подробицю й пантрував, щоб часом чого не забути. Він навчав:

— А як будуть парубки сильно боронитися та відкинуть від воріт наших бояр, то ви там, справді, не заведіть бійки...

Але дійшли вони до садиби тітки Мокрини — нічого подібного там не було. Жадних замкнених воріт, ні парубків, що мали б боронити молоду. Та навіть і людей на подвір'ї не було.

Здивований Кость увійшов на розвідини в хату і саме потрапив на момент, коли всі голосили та обіймалися. Не розуміючи, що сталося, Кость відвів убік тітку Мокрину й стурбовано запитав:

— Як, не буде весілля? Що в вас тут сталось?

— Тетянка знайшлася! — розкинула руками тітка Мокрина, наче хотіла весь світ обняти. — Кличте князя з боярами до хати!

Вперше в житті тітка Мокрина відступила від звичаю. Кожух так і не знадобився сьогодні.

Почалося гучне родинне свято, в якому було дві героїні: Онися й Ніна. Ніна хотіла вишукати з пам'яті щось та розповісти про свою рідну маму, але нічого не пам'ятала, крім теплого білого кожуха з овечим запахом, — це вона запам'ятала на все життя!

— Сиділа я в ліжку й увійшла мама з морозу... Кожух так пахнув, що й тепер чую цей дух, і все життя його пам'ятатиму... Оце й усе. А маму, яка мене вигляділа, я зараз вам покажу.

Ніна порилася в своїй валізці й дістала медальйона. В овалі пишалася молода вродлива жінка, одягнена за модами дореволюційного часу.

Коли медальйон дійшов до рук тітки Мокрини, вона скрикнула:

— Пані! Щоб я так жила, що це — пані, Онисина родима мати!

Що за день такий удався?

Десять голів нахилилося над медальйоном, тітка Мокрина клялася й божилася, що це — та пані, яка хотіла відібрати в неї Онисю.

Онися сиділа й недомисленно дивилася на всіх, не знаючи, що їй робити. Їй і згадувати нічого, ця вродлива жінка, така дорога Ніні, була їй зовсім чужа. Але портрет уже потрапив до рук Бориса Мироновича й Ольги Михайлівни. Тітка Мокрина не помиляється. Яка надзвичайна схожість із Онисею!

— Та ні! — запевняла Ніна. — Її дівчинка померла, вона її ніколи не цуралася, вона завжди плакала, коли згадувала за померлу Нінуську.

— А ти кажеш, що її Ніною звали? — захопилася тітка Мокрина.

— Так, Ніною, хіба я вам не розказувала?

— То й ця ж — Ніна...

— Почекайте, так не годиться! — втрутився Кость. — Почнемо спочатку. Ви з нею судились?

— Атож!

— Пам'ятаєте, яке було її прізвище?

— А як же! Морозова вона була.

— Так і я ж — Морозова! — вигукнула Ніна.

— Як? То ти Морозова? — не стямилася вже тепер тітка Мокрина. Вона аж устала. — То чого ж ти мені одразу цього не сказала? Я відразу тебе про все розпитала б... Я б...

— Ви забули, тітонько, — всміхнулася Ніна своїми сяючими після грози очима. — Ви забули! Я вам казала, ще й носили мого пашпорта до сіль-

ради на прописку...

— Отакої... — розгублено промовила тітка Мокрина.

Тут усі почали сміятись. Ніна дивилася на Онисю, Онися на Ніну. Отак то поміняла їх доля. А чи тепер розмінюватися, чи ні?

Чи є потреба? Хіба Ніна не почувала себе вдома з першої хвилини, як тільки зайшла до Мокриної господині?

Незакінчені розмови

Дніпро невпинно котить униз свої тужаві води.

А пароплав іде вгору. На пароплав посадила вся наша експедиція, а з нею Онися та Сашко. Ніна везе їх у гості до себе.

Так, Ніна тепер має свою рідню. І виїжджала вона з рідної оселі, і соняшники кивали їй на прощання головами. До побачення, до наступного літа!

Мальовничі береги проходять повз пароплав. Соняшний день, блакитне небо. Жалко розставатися з цією незайманою чистотою, Борис Миронович навіть надіється, що пароплав стане на міліну і простойть п'ять годин. Адже з них усіх він один тільки нікуди не поспішає.

Він всіляко хоче привернути Нінину увагу, розморозити ту холодність, що запанувала між ни-

ми останнього часу. Але Ніна відгородилася непро-
никненною стіною.

Вона не могла йому забути тієї розмови на
Дніпрі.

Отрута тієї розмови спочатку не була така від-
чутна, але як Ніна прийшла додому й запала ніч,
— отрута пройшла далеко в серце, в кров. Ніна не
заснула до ранку, гіркість і образа чатували всю ніч
над нею.

Багато передумала вона тоді.

Але ця гіркість була тільки ту ніч. Вранці, як
сходило сонце, вона йшла балкою, засіяною роман-
цями, і, як завжди, романці нашіптували їй чудові
марення без образів. Радість без причини, — чи не
було це передчуття чогось глибокого й великого,
що ждало її не сьогодні, то завтра?

Вісники серця не обдурили її. Окремі спалахи
передчуття злилися в великий і жаркий вогонь до-
вершеної радості. Недарма вона поклонялася тим
узгір'ям, тому ромен-зіллю, недарма така люба бу-
ла їй тітка Мокрина. Все це — її! Вона знайшла їх,
вона їхня, а вони — її.

І хто зна, коли б події на весіллі не поїняли всіх сил
її душі, не повели їх у це річище, чи не пішли б її
сили на боротьбу з самою собою, на опір чарам си-
вих строгих очей?

Але тепер...

Тепер Борис Миронович намагається втягнути

Ніну бодай у сварку, як уже жарти не вдаються.

— Переїжджайте до нас на Україну, Ніно! Я буду до вас залицятись...

І хоч би трошки-трошки зачіпали її ці злі слова. Іншим разом вона подумала б, а може й сказала б: „Я волію піти за євангельським приписом: „Не кидайте бісеру перед свиньми...”

Та ні! Нащо ображати людину? Ніна тільки злегка киває головою на знак згоди. Може цей чоловік не такий уже недобрий та злий? Може тільки надвереджений, якась стріла болюча в нього самого в серці сидить?

Ніна тільки киває головою, а думка її блукає ген там, за далекими серпанково-димчастими обріями. Села й міста ще незнані, а такі серцю рідні!

В цю хвилину Борис Миронович почуває, що він втрачає Ніну. Ця загадкова, якась потойбічна усмішка, ця мовчанка... Він шукає, що б іще таке сказати, ще дошкульніше. Але раптом встає й переходить на другий кінець палуби.

Там сидять сільські дівчата, — межі них і Онися, — і виводять придніпрові пісні „Гей, вітер з поля, а хвиля з моря...”

Уперше чув він цю пісню, коли їхав Дніпром униз, коли вперше побачив Ніну.

Там було й усе товариство. Біля Макса крутилася Тася. Вона вже перезнайомилася на палубі з

усіма, встигла виграти коробку цукерок, а тепер знову підсіла до Макса. Весь час допитувалася, чи він не сердиться на неї за те, що вона його побила. Макс, як завжди, швидкими стрілами дотепу відповідав. Уникав тільки одного пункту, що завжди фігурував у всіх попередніх жартах його з Тасею.

Нарешті, Тася не витримала й тоном бєбі запитала:

— А що, Максе, заплянуємо на наступний рік роман?

Та Макс удав, ніби його хтось покликав. Обережно обійшовши Тасю, він подався геть.

Борисові Мироновичеві до болю шкода, що минає цей останній день, а він із Ніною не поговорив так, як би це хотілося.

Хто його навертав на той грубіянський, хамський тон? Цей стиль хамування став такий модний останніми часами — наговорити якнайбільше прикросців, удати з себе циніка, плести банальні нісенітниці... Хібащо тільки кулаками можна оборонитися від цього, як це зробила Тася.

Він наважується. Хай вона сміється, хай гордує — він цього заробив!

— Гонить мене! — підходить Борис Миронович до Ніни.

— Може я вже й зробила так, — із своєю теперішньою загадковою й непроникненою усмішкою відповідає Ніна.

— Повірте тільки: цей тон хамування — машкара! Захисний плащ, щоб не відрізнятися від оточення, не бути самотнім. Хоч це якраз і не виправдує мене, але... самотнім я не перестав бути.

Ніна подивилася на Бориса Мироновича здивовано, наче бачила його вперше. „Господи, як він влучно сказав: „Загальний тон хамування...” Цей тон так її завжди ранив... А надто тоді, коли він ішов від Бориса Мироновича. І утекти нема куди, всюди те саме.

Відповідати вже було ніколи. Пароплав не став на міліну і вчасно о третій годині прибув до пристані. Тисячі рук махали привітно з пляжу й щось кричали пароплавові. Пасажири готувалися до виходу. Члени експедиції зібралися в купку й прощалися, обіцяли влітку наступного року закінчити недовершені розмови. Чи ж недовершені?

Дніпро невпинно котить униз свої тужаві води...

Київ, 1939.

З М І С Т :

Передне слово	5
К а й т а р м а	7
Н і я з і Г ю л л е р	95
Ж а д о б а	125
Р о м а н ц і н а с х и л а х	169

БІБЛІОТЕКА ПЛАСТУ І РІДНОЇ ШКОЛИ
Куреці У.С.Л. І У.П.С. „Чортіволок“
Філадельфія

IVAN R. KOSTIUK
112 LA CLEDE AVENUE
TRENTON 8, N. J.

